

Новица Ракочевић

ОПРЕДЈЕЉИВАЊЕ ЦРНОГОРАЦА ЗА УЈЕДИЊЕЊЕ У ТОКУ РАТА 1914 — 1918. ГОДИНЕ

Убиство њеног престолонаследника у Сарајеву 28. VI 1914. од стране младобосанаца Гаврила Принципа Аустро-Угарска је узела за повод да окриви Србију као организатора атентата и да јој објави рат 28. VII 1914, настојећи да оствари своје планове продора ка Блиском истоку. Црна Гора, мада није отпуживана за саучесништво у сарајевском атентату и мада је Аустро-Угарска на њу вршила притисак да у предстојећем рату задржи неутралност, од првог дана се солидарисала са Србијом и стала на њену страну, што се види из размјене телеграма између двију влада као и црногорскога краља и регента Србије.

Црногорска народна скупштина сазвана је 1. VIII 1914. у ванредни сазив. Тога дана, на окупу су били сви посланици. Били су присутни и страни посланици на Цетињу, а галерије су биле пуне народа. Предсједник Народне скупштине Мило Дожић, отварајући засједање, у поздраву упућеном народним посланицима и осталим присутним, рекао је да су се посланици састали у „срећан час“ за „читав српски народ“ и позвао их да „патриотски реку своју ријеч“. Потом је узео ријеч предсједник владе дивизијар (генерал) Јанко Вукотић, поздравио народне посланике, указао на судбоносно вријеме у коме су се Србија и Црна Гора нашле и рекао да је влада учинила све „да се и у овој прилици одужимо националној задаћи“.

Народни посланици, који су узели учешћа у расправи — Јанко Тошковић, др Никола Шкеровић, Митар Вукчевић, др Филип Добречић, Станко Обрадовић и др Секула Дрљевић — у краћим говорима су истакли да је Аустро-Угарска вјековни непријатељ српског народа; да хоће да му приреди ново Косово; да је угроженошћу независности Србије угрожена и независност

Црне Горе; да Аустро-Угарска не напада само Србију, него преко ње напада уједињење српских земаља у једну српску државу; да објава рата Србији одмах повлачи са собом и објаву рата Црне Горе Монархији. Ових шест посланика били су представници све четири политичке групе у Народној скупштини, јер у Црној Гори није било политичких странака.

Црногорска народна скупштина је једногласно усвојила резолуцију којом је краљевска влада најодлучније позвана „да на та насиља (прогоне југословенске браће — Н. Р.) и наметнути нам рат (напад на Србију — Н. Р.) одговори ратом. Нек загрљена браћа полете сложено у свети бој“. Одлука Црногорске народне скупштине била је израз жеља цијелог црногорског народа. Код Народне скупштине, као што се види, није било ни трунке колебања у питању солидарности са Србијом и објаве рата аустроугарској Монархији.

Сходно одлуци Народне скупштине, краљ Никола 6. VIII 1914. издаје прокламацију Црногорцима, којом саопштава да је „приморан“ да их за непуне двије године „и по трећи пут позове у рат — у свети рат за слободу Српства и Југословенства“, па даље, између осталог, каже: „Аустрија је објавила рат нашој драгој Србији, објавила га је нама; објавила га је Српству и цијелом Југословенству“.

Средином маја 1915 године црногорски престолонаследник Данило, вјероватно са знањем краља Николе, рекао је српском пуковнику Петру Пешићу (који се налазио у српској војној мисији на Цетињу и био помоћник начелника штаба црногорске Врховне команде): „Морам скоро у Србију да говорим лично са престолонаследником Александром, и ријешимо српско питање, ми морамо бити једна држава *по систему њемачкоме*. То је моје искрено убјеђење, то мисли цијела Црна Гора. Ја се стављам на чело тога са пуном вољом“. Интересантно је да престолонаследник не помиње споразум о реалној унији између Црне Горе и Србије постигнут у мају 1914. године, који су потписали њихови делегати Лазар Мијушковић и Никола Пашић. Тешко је вјеровати да није знао за преговоре и овај споразум, који краљ Никола, није хтио да потпише него је отишао на пут у иностранство гдје га је и затекла вијест о атентату у Сарајеву.

У Београду су, колико се то може оцијенити, ову поруку примили са задовољством. Предсједник српске владе Пашић је стилизовао одговор, који је потписао регент Александар. Александар је одговорио: „И ја мислим и осјећам потребу да би то питање требало у интересу целог српског народа благовремено уредити и знати унапред како би требало политику водити у интересу решења општег српскохрватског питања. Очекујем ваш долазак ако је могуће пре *него отпочне офанзива*“.

Ова размјена писама, међутим није донијела резултате. Када је Пашић саопштио одговор регента Александра, престолонаследника Данило је изјавио да није вријеме за састанак и

да прво треба да краља Николу убиједи да је за Црну Гору једини спас у њеном уједињењу са Србијом. Том приликом престолонаследник је изјавио да ће он лично поступити као баварски краљ у Версају и бити „срећан краљ Црне Горе у Србији, мога Сандре“. Из овога се може извести јасан закључак да је краљ Никола априори одбијао сваки облик уједињења са Србијом, а то је показао и својим понашањем у току преговра о реалној унији у прољеће 1914. У току рата то се питање више неће постављати од стране црногorskог престолонаследника, краља Николе, или којег другог члана црногорске династије.

Присталице уједињења са Србијом у току рата су мање или више развијале пропаганду у сва четири одреда црногорске војске. Али немамо података о ширини те пропаганде, јер су о томе сачувани већином уопштени, а мање конкретни подаци. Код Црногораца који су се већ били определијели за уједињење Црне Горе и Србије, колико се то може на основу расположивих података запазити, постајала су два гледишта о методу рада. Једни су били за то да се у току рата не спроводе никаква активност и пропаганда за уједињење, јер би то могло да изазове нереде и дезорганизацију у црногорској војсци, што би умањило њене борбене могућности и било од велике штете за опште интересе. Они други, крајње нестрпљиви (а колико их је било остало је непознато), радили су управо на стварању нереда у војсци и неповјерења према влади, краљу и командном кадру, мислећи да ће тиме најлакше постићи свој политички циљ.

Тодор Божовић (један од најистакнутијих људи у црногорском студентском покрету и међу црногорском политичком емиграцијом у Београду до рата, осуђен у бомбашкој афери 1907/8. у одсуству на смрт) у Подгорици је, на једној приредби, средином јануара 1915. одржао говор о положају Црне Горе према Србији у току рата и последије њега, Јанка Спасојевића (обласног управитеља у Подгорици) влада је смијенила са дужности зато што није онемогућио то иступање Божовића. Спасојевић се бранио да је његов став био умјесан, да је поступио друкчије дошло би до озбиљних нереда „јер је подгоричко становништво па и муслиманско загријано идејом јединства са Србијом“. Божовић је стављен под надзор полиције, па је убрзо напустио Црну Гору.

Марко Даковић¹ (свршени правник, сматран најистакнутијом личности у црногорском студентском покрету и политичкој емиграцији — називан вођом црногорске омладине, младе

¹ Марко Даковић је био први предсједник Црногорског универзитетског клуба основаног у Београду 1903. године. Био је члан организације „Уједињење или смрт“ — зване „Црна рука“ (једини од Црногораца — Никола Вукотић био је то као официр српске војске) У влади Душана Симовића, 27. марта 1941. постао је министра без портфеља. Приликом капитулације и одласка владе у избјегништво, погинуо је у авионској несрећи 16. априла 1941. у Грчкој.

Црне Горе, у бомбашкој афери у одсуству осуђен на смрт) вратио се у Црну Гору 1913. године, после амнестије,¹ и ту отворио адвокатску канцеларију. Нема података о његовој политичкој активности у току рата 1914 — 1915. Као обичан војник отишао не у Граховски батаљон, коме је територијално припадао, него у Дробњачки батаљон.

О пропаганди у црногорској војсци, о њеном карактеру и узроцима, као што смо већ казали, нема довољно конкретних података. Али оно чиме располажемо указују на њен негативан утицај на борбене способности те војске. Овдје ћемо саопштити само податак који је остварио ондашњи црногорски министар Љубо Бакић: „На почетку 1915. владаше загишће на фронтovima, али зато цвјетаху интриге у војсци. Оно није било што без основа. Дејствовале су разне струје да посију раздор у војсци. Свака од тих струја имала је своју сврху и то: једна да се дохака влади и новом режиму од априла 1913, друга да учини да Црна Гора уопште не изађе у лијепој успомени из рата, трећа да се лично освети по којем команданту“⁴. Али ни Бакић не даје прецизне податке о пропаганди за уједињење.

Краљ Никола је стално био у страху од покрета за уједињење са Србијом, Црногорску Врховну команду чинили су официри српске војске послати у војну мисију. Он је њих 24. VIII 1914. сам именовано на ту функцију, али је зато имао и своје специјалне агенте (судећи по подацима не посве поуздане) у одредима војске. Почетком 1915. године краљ је добијао информације да се у Херцеговачком одреду из Србије ради на стварању нереда и евентуалног преврата. Ради провјере тих информација, краљ шаље свога човјека на фронт Херцеговачког одреда, али овај није могао утврдити ништа конкретније. Краљ је својој влади често пребацивао да је створила разуданост у свим редовима, па толерише и „букаче у војсци“. Он је у марту 1915. године упознао владу са писмом у којему његов повјереник јавља да постоји некаква завјера у војсци, нарочито у оној из сјеверних и источних крајева Црне Горе. Влада је од краља затражила да повјереник о томе и писмено обавијести министра војног, што је он учинио 12. IV 1915. По пријему извјештаја влада је донијела рјешење да се осумњичени, а изгледа да су то били официри, као и краљев повјереник зато што као официр није извршио своју дужност, предају војном суду. Међутим, војни је суд све осумњичене ослободио, па министар Бакић исправно закључује да међу официрима није било никакве завјере, нити се у војсци радило о преврату.

Приликом полагања заклетве регрута (њих 4.209) 21. II 1915. у Подгорици², којој је присуствовао и краљ Никола, примијећено је незадовољство према староме краљу. Како су причали поједини припадници ондашње регрутске класе, огромна

² Садашњи Титоград.

већина регрута није понављала ријечи које је изговарао свештеник, како је то било предвиђено законским прописима, а на крају, када је дежурни официр узвикнуо „Живио Господар“, одзив је био слаб. До нереди и побуне дошло је 4. маја 1915. године у Ђачком батаљону који је бројао 158 питомаца. Повод је, како изгледа, био кажњавање затвором двојице питомаца од стране командира чете. Али незадовољство је испољавано још раније, па су ђаци за повод узимали наводно лошу исхрану (било је случајева одбијања и просипања хране.) Приликом читања вечерње заповијести, 4. маја навече, већи број питомаца батаљона одбио је да саслуша наредбу, а потом су без одобрења пошли у варош пјевајући „демонстративне пјесме“. На улицама Подгорице чули се повици „Живјело уједињење!“ „Живио краљ Петар I!“, „Живјела Србија!“, па чак и „Доље краљ Никола!“ Како изгледа, бригадир Лука Гојнић, командант VII дивизије (регрута), издао је усмену наредбу којом је забранио пјевање српских пјесама, разговоре о Србији и о уједињењу, поздрављање српског капетана Владислава Костића (који је био главни инструктор за обуку питомаца), а вршено је прогањање неколико ђака и студената, које је команда дивизије оцијенила као изразите заговорнике уједињења. Штаб дивизије је поступак ђака оцијенио веома опасним, страхујући да нереди не захвате и остале регрутске батаљоне, па је затражио од Врховне команде да се при дивизији одмах формира пријекти суд како би се нередима стало на пут. За одржавање реда међу регрутима доведени су и жандарми Специјалног батаљона Врховне команде. Неколико ђака регрута стављено је под војни суд, (осуђени су на мале временске казне — мјесец до три затвора, али су, како изгледа, убрзо ослобођени одговорности).

И у ђачком батаљону у Пећи, чији је командант био српски капетан Александар Антић, дошло је до одрицања послушности, и то приликом полагања испита. Ђаци питомци нијесу хтјели да одговарају пред комисијом коју су чинили бригадир Радомир Вешовић и српски капетан Сретеновић. Било је очигледно да се ради о договору међу питомцима. Начелник црногорске Врховне команде српски генерал Божо Јанковић дао је одобрење да се капетан Антић и још један српски подофицир ставе у притвор под истрагу, а потом да се са материјалом упуте српским војним судовима на надлежност.

Краљу Николи, када је у јулу 1915. године посјетио Херцеговачки одред, ратници су постављали неугодна питања: како стојимо са Србима и зашто не дође више српских официра у црногорску војску. Командант Ријечке бригаде (батаљони Цеклињски, Цеклињско-добрански и Љуботињски) у августу 1915. године жали се министру војном да у бригади постоји јака пропаганда за уједињење, да није успио да пронађе њене коловође, па је одредио поуздане људе да мотре ко шири пропаганду.

Једном приликом, крајем августа 1915. године, краљ Никола је рекао новом начелнику црногорске Врховне команде српском пуковнику Петру Пешићу да није задовољан младим српским официрима у црногорској војсци, јер пропагирају унију, управо улазак Црне Горе у састав Србије, и то као њен саставни дио, а не као Црна Гора са својом династијом, али „То неће бити никада док сам ја жив, а ни после моје смрти, јер томе ће се противити Русија и Италија, управо моје кћери“. Даље, је рекао да је он за унију био још за вријеме кнеза Михаила, а да и даље остаје, али само на бази заједничког министра војног, министра спољних послова и министра финансија, с тим што Црна Гора са својом династијом остаје равноправна са Србијом. Само на тој основи — нагласио је краљ — може се разговарати о унији. — При томе он није конкретно поменуо име ни једног српског официра.

Српских официра било је само 7—9 нижих артиљеријских, који су са својим батеријама 1914. године послати као помоћ црногорској Санџачкој војсци, чији је командант био генерал Јанко Вукотић, истовремено и предсједник црногорске владе. Ова војна групација је у љето 1915. године држала положаје десном обалом Дрине од Фоче до близу Вишеграда. Можда је и између српских и црногорских официра и било говора о будућности Црне Горе и Србије, па и о њиховом уједињењу, али нема конкретних података о томе да су српски официри водили агитацију у том правцу. Да су хтјели, они то нијесу могли, пошто су се са батеријама налазили у позадини црногорске пјешадије. Пуковник Пешић је био свјестан штетности такве агитације, уколико би је било, па предлаже министру војном Србије да српским официрима у црногорској војсци изда строгу наредбу да се не упуштају у агитацију која може да донесе само штету „у моменту када добро стојимо са Црном Гором, односно одлично стојимо код црногорског народа, који листом жели сједињење са Србијом“. Српска Врховна команда скренула је најстроже пажњу српским официрима да се не упуштају у ма каква расправљања политичкога карактера са црногорским војницима, да не говоре о будућем облику уређења Србије и Црне Горе, о њиховим владајућим династијама и уопште о питањима која се не тичу једног официра.

Рат је у Србији затекао један број црногорских студената и ђака разних средњих школа, укључујући војну академију и подофицирску школу, а било је тамо и нешто и официра. Питомци војне академије и подофицирске школе, као и официри, од првог дана рата налазили су се у борбама у редовима српске војске. И већина црногорских студената и ђака дораслих за војску сврстала се у добровољачке одредбе српске војске, а неки ће отићи и у Скопски ђачки батаљон — популарно назван 1300 каплара. Међутим, један број студената и ђака дораслих за војску нити се вратио у Црну Гору нити је хтио у српску војску,

па је црногорска влада у јесен 1915. године затражила од српске владе да их мобилише у своју војску. Српске војне власти су те Црногорце мобилисале у позадинске јединице. Наравно, Црногорци припадници српске војске су већ самим тим чином били предидељени за уједињење. У редовима српске војске пали су у борбама 1914. године браћа Вукотићи,³ Јован и Никола, официри српске војске и црногорски политички емигранти, студенти: Чедомир Павић,⁴ пјесник и новинар, Михалио М. Раичковић, Михаило Б. Ђуровић, Никола Б. Ђуровић, један од најбољих студената Београдског универзитета, Мирчета Пешић, Јакша Ђурановић, Малин Мујовић, Крсто Поповић,⁵ дипломирани правник, социјалиста и новинар, Ђорђеје Т. Вуковић, учитељац, а у одбрани Београда 1915. пала су и два Душана Ђоновића. Сигурно је погинулих било и више, а о њима немамо података.

Овдје треба поменути Марка Цемовића из Берана (Иванграда), који се у току рата налазио у дипломатској служби српске владе у Русији и бис један од најнеуморнијих и најистакнутијих радника на југословенском уједињењу. У Петрограду је одржао низ предавања о југословенском питању, о југословенском уједињењу, а био је у контакту са дипломатима страних држава. Године 1915. објавио је књигу „Савремени словенски проблеми“.

Указом краља Николе од 17. XII 1915. сазвана је Црногорска народна скупштина у ванредно засједање за 25. децембар. Влада је у експозеу затражила одријешене руке за даљи рад, што је изазвало велико незадовољство код народних посланика. То је незадовољство све више расло у току расправе, а нарочи-

³ Никола Вукотић је завршио војну академију у Паризу, а 1905. емигрирао је из Црне Горе у Србију. Био је члан организације „Уједињење или смрт“. Погинуо је 1914. у борбама на Дрини као мајор српске војске. — Јован Вукотић завршио је војну школу у Италији. У вези с бомбашком афером 1908. осуђен је на затворску казну, 1910. је помилован и отишао на рад у Америку, па је у балканском рату дошао као добровољац у српску војску. Погинуо је као капетан српске војске у борбама на Дрини. — Њихов трећи брат Ђуро, студент, тешко је рањен 1914. године у борбама на Дрини.

⁴ Чедомир Павић се био уписао на Великој школи у Београду, али је прекинуо студије и отишао у Америку гдје се истакао у десетогодишњем раду као новинар и пјесник. На челу једне групе добровољаца дошао је у Црну Гору и учествовао у борбама око Скадра. Послије балканских ратова наставио је студије на Београдском универзитету. У борбама на Дрини погинуо је као комита. Објавио је двије збирке пјесама. Оставио је рукопис о борбама и успоменама из борби око Скадра. Судбина тог рукописа није нам позната.

⁵ Крсто Поповић је сарађивао у више српских листова и у часопису „Дело“. Био је уредник листа „Напријед“, који се декларисао као „независни лист слободних Црногораца“ (изишло је свега 18 бројева и то у 1911. години). Био је и секретар организације Црногораца „Рад и Слобода“, основане у Београду у новембру 1911. године. У име црногорских социјалиста учествовао је на Првој конференцији балканских социјалиста, одржаној у Београду у децембру 1909. године, односно у јануару 1910. године.

то од излагања старог црногорског државника војводе Гавра Вуковића који је предлагао закључење мира са непријатељем, правдајући то безизлазном ситуацијом Црне Горе (треба спасавати народ „помиривши се с Аустријом“). Народни посланици, међутим, одлучно су остали при скупштинској резолуцији од 1. августа 1914. године — да се са Србијом и савезницима иде до краја. Пошто Народна скупштина није прихватила њен предлог и пошто је изразила велико незадовољство њиме, влада је истога дана краљу Николи поднијела оставку. Настала је криза, а тиме и дуга мучна савјетовања око састава нове владе, која је једва састављена 2. јануара 1916. године. Нову владу сачињавали су предсједник и министар спољних послова Лазар Мијушковић, краљев човјек од повјерења, и министри Ристо Поповић, Марко Радуловић, Андрија Радовић (који се налазио у иностранству, ради снабдијевања црногорске војске и народа, па га нико није ни питао да ли ће се прихватити ресора), а за министра војног именован је бригадир (генерал) Радомир Вешовић, дотадашњи командант црногорског Старосбријанског одреда који се налазио у Албанији, за кога су народни посланици мислили да ће имати довољно снаге да се енергично супротстави сваком покушају капитулације. Предсједник владе Мијушковић је пред посланицима прочитао изјаву у којој је нагласио да влада, иако долази на управу земље у тешким приликама, остаје чврсто ријешена да настави програм који је Црна Гора у почетку рата прихватила и кога се у току рата вјерно држала и да ће уз своје моћне савезнике истрајати до коначне побједе. Народна скупштина је усвојила и кратку резолуцију у којој је изјавила да од владе очекује да учини све што треба да Црна Гора „и овога пута буде на висини свог позива и као ратујућа страна, и као савезница“. Усвајајући резолуцију, Народна скупштина је завршила рад 4. I 1916. и распуштена — да се више никада не сазове.

Аустро-Угарска 3. армија повела је велику офанзиву против Црне Горе. Од 5. до 11. I 1916. године нападала је на свим фронтovima: на Ловћену (главно тежиште напада), на Грахову, Мојковцу, Беранама и Чакору. Пошто је аустроугарска војска 10. јануара овладала кључним позицијама на Ловћену, црногорска влада истога дана навече доноси одлука да предложи краљу Николи да се од Аустро-Угарске затражи привремено примирје, а „ако затреба да се потом приступи и даљим преговорима о прекиду непријатељстава“. Аустроугарска Врховна команда, је тражила безусловну капитулацију црногорске војске и окупацију црногорске територије. Српски официри у црногорској војсци, а међу њима и начелник штаба црногорске Врховне команде, напустили су Црну Гору 17. јануара и из Подгорице отишли у Скадар. Са њима су отпутовали црногорска краљица Милена са кћеркама и предсједник владе Лазар Мијушковић (претходног дана Црну Гору су напустили и страни посланици). За новог начелника Врховне команде краљ Никола именује ге-

нерала сердара Јанка Вукотића, који је током претходна три-четири дан био командант заштитница црногорске војске. Генерал Вукотић као начелник штаба Врховне команде 18. I издаје наредбу црногорској војсци за повлачење, коју краљ Никола није хтио потписати. Краљ је 19. I у 15 часова отишао из Подгорице у Скадар, одакле ће преко Медуа наставити пут у Италију и Француску — да се никад више не врати у Црну Гору. Три министра који су остали у Подгорици, заједно са краљевим сином Мирком, сматрајући да на основу члана 16 Земаљског устава имају право да функционишу као влада, доносе одлуку да се обустави повлачење црногорске војске и да се она распусти кућама. Са том одлуком сложио се и начелник Врховне команде. Наредба о распуштању, (бр. 128) саопштена је војсци 21. I 1916. у 15 часова.

Распуштање — капитулација црногорске војске дошла је као посљедица династичких интереса и политичких калкулација краља Николе срачунатих на очување својих интереса — односно позиција своје династије, а тиме и самосталне Црне Горе. Са краљем Николом мање или више, не промишљајући о посљедицама, солидарисали су се сви они који су се налазили на најодговорнијим положајима у војсци и државној управи. А главни разлог којим се краљ руководио те није извео војску и повукао се за српском војском била је његова бојазан да ће тамо војску испустити из руку“ и да ће се она изгубити у српској војсци, па ће тако још у току рата доћи до уједињења. Полазећи од те претпоставке (која је била и основана и могућа, али се не може рећи да би била и реализована) краљ је погрешно оцијенио да је за његове интересе најбоље ако Црногорци остану код својих кућа, па када се заврши рат — да их нађе на окупу. Страх од уједињења Црне Горе са Србијом под династијом Карађорђевића стално је прогонила краља Николу. А било је и разлога за тај страх. Покрет за уједињење био је узео широке размјере у Црној Гори. То потврђује и разговор бригадира Јова Бећира 25. I 1916. с аустроугарским новинаром Штаинхартом. Том приликом је бригадир Бећир рекао да је Црна Гора морала ући у рат с Аустро-Угарском, јер је пријетила опасност од револуције, пошто је великосрпска пропаганда у Црној Гори била „ухватила дубоки коријен и велики дио становништва затрвала“. По његовим ријечима, одговорни фактори црногорске државе морали су ући у рат да не би постали „издајници српске ствари“, мада су знали да побједа Антанте значи уништење црногорске државе и да је та побједа без сумње повезана са стварањем једне велике српске државе.

Са краљем Николом отишла је у иностранство само мало-бројна пратња. Самоиницијативно су се повукле и поједине групе Црногораца, њих 200 — 300, већином ђака, трговаца и чиновника, као и неколико официра. У посљедњем моменту повукла су се три батаљона добровољаца Херцеговаца, као и нешто Срба

— Босанаца и Личана који су се налазили у тим или у другим батаљонима црногорске војске. Министар војни, бригадир Радомир Вешовић, како говоре неки подаци, у Подгорици је именован бригадира Данила Гатала, главног интенданта црногорске војске, за команданта херцеговачких добровољаца и издао му наређење да добровољци што прије напусте Црну Гору и да их преда српској војсци. За начелника српске Врховне команде генерала Петра Бојовића дао му је писмо да херцеговачке добровољце, као и бокешке који су већ 18. јануара били у Скадру, „прими у састав србијанске армије пошто се црногорска војска предала“. Бригадир Гатало је довео добровољце до Љеша и 23. јануара их по налогу црногорске владе предао команданту I српске армије генералу Васићу. Према сачуваним подацима, 26. I 1916. у Љешу је било 1.644 херцеговачка добровољца и око 800 добровољаца из Боке Которске.

Четири црногорска бригадира (генерала) — Лука Гојнић⁶, Мило Матановић⁷, Данило Гатало и Петар Мартиновић — самоиницијативно су напустили Црну Гору и нашла се на Крфу са српском војском. Данило Гатало⁸ је већ у Драчу прешао на страну Србије, али није отишао у војску него у политику. Млади бригадир Петар Мартиновић,⁹ који је посљедњих 10 дана замијенио на положају команданта црногорске Санџачке војске генерала Јанка Вукотића, а у боју код Мојковца 6. и 7. I 1916. командовао дивизијом, на Крф је прешао у српску војску и преведен у чин пуковника. Касније је послан у Русију и постављен за

⁶ Лука Гојнић је завршио четири разреда гимназије и Подофицирску школу у Београду, а Војно училиште у Русији. Неколика дана пред капитулацију црногорске војске 17. I 1916. краљ Никола га је унаприједио у чин дивизијара. Међутим, то унапређење није прошло кроз уставном прописаном процедуром, па му је зато издао потврду у Бордоу 15/28. априла 1916. Јавио се у српску војску и тражио чин генерала, али му начелник Штаба српске Врховне команде генерал Петар Бојовић није признао тај чин него чин пуковника, због чега се он наљутио и одустао од ступања у српску војску. Предсједник српске владе Никола Пашић у два маха оштро замјера Бојовићу због тога. Пашић ту, наравно, полази од политичких разлога. Иначе Гојнић је први црногорски официр који је 1913. године одликован српском „Златном медаљом за храброст“.

⁷ Мило Матановић је завршио војну академију у Русији. У Балканском рату, првом и другом, био је начелник штаба генерала Јанка Вукотића. У првом свјетском рату био је командант дивизије, па га је крајем децембра 1915. године краљ Никола повукао на Цетиње.

⁸ Данило Гатало, родом из Мостара, завршио је артиљеријску школу у Русији. У Црној Гори је у влади Марка Радуловића 1906. био министар војни. Долazi у сукоб са књазом Николом и напушта Црну Гору, у коју се враћа последије амнестије 1913. и бива унапријеђен у чин бригадира.

⁹ Петар Мартиновић је завршио артиљеријску школу у Бугарској. Године 1914. био је начелник штаба црногорске Санџачке војске код генерала Јанка Вукотића. Истакао се у одбрани Јавора у новембру 1915. када је унапријеђен у чин бригадира, и у боју код Мојковца као командант дивизије 5. и 6. I 1916. Одликован је са двије „Карађорђевог звезде“ — највећим одликовањем у српској војсци. У југословенској војсци имао је чин бригадног генерала.

команданта 1. југословенског добровољачког пука, са којим је узео учешћа у пробоју Солунског фронта. Мартиновић је српскоме министру војном на Крфу на реверс предао новац црногорске Санџачке војске у износу 157.710 перпера. Са бригадиром Мартиновићем у српску војску су прешли командир — мајор Мило Ђукановић,¹⁰ начелник артиљерије у црногорској Санџачкој војсци, капетани Бошко Булатовић и Божо Новаковић, а из црногорских јединица које су биле код Скадра поручник Марко Рашовић, као и поручник Лако Антуновић из регрутских јединица, емигранти из Херцеговине, и, како изгледа, неколико војника и подофицира који су били у јединицама у Скадру и Медови. Ово су били први официри црногорске војске који су се определијели за уједињење Црне Горе и Србије. Током рата на страну Србије прећи ће и поручник Радосав Вукчевић и командир Ристо Љумовић, који су се нашли у иностранству.

Аустроугарске окупаторске власти су од првих дана окупације Црне Горе пратиле и политичко расположење Црногораца, како према краљу Николи тако и према Србији. Већ поменути новинар Штајнхарт у марту 1916. године посетио је Цетиње и водио разговоре са више црногорских личности, а и појединих грађана, о разним питањима. Из тих разговора стекао је утисак да се не претјерује ако се каже да је краљ Никола потпуно изгубио углед у народу и да сви Црногорци од највишег до најмањег (мисли се на друштвени положај) имају снажну жељу да краљ Никола „никада више не ступи у Црну Гору“. Овоме се не треба чудити, јер су Црногорци тада били под свјезим утиском капитулације. Главномандајући Босне и Херцеговине, генерал Стјепан Саркотић, у априлу 1916. године главну опасност по лојалност Црногораца према Монархији види у присталицама уједињења Црне Горе са Србијом, чији је идејни вођа Марко Даковић, адвокат из Грахова, који по његовом мишљењу има велики утицај на црногорске официре. Генерал Саркотић је био убијеђен да „српска партија“ у Црној Гори не мирује, него да спроводи тајну агитацију за постизање свога циља, па је зато важан задатак Војног генералног гувернерства проналажење чланова те партије и контролисање њене дјелатности.

¹⁰ Мило Ђукановић је завршио артиљеријску школу у Италији. На Солунском фронту налазио се на разним дужностима у српској војсци. У априлском рату 1941, као бригадни генерал у резерви, подморницом „Небојшом“ избјегао је из Босне и Херцеговине у Египат. Погинуо је 1942. на Атлантском океану, на путу за Америку. — Бошко Булатовић је погинуо у борбама на Кајмакчалану. Посмртно је одликован „Карађорђевог звездом“. — Божо Новаковић добио је бројна одликовања, међу њима и двије „Карађорђевог звезде“. У вријеме божићне побуне 6. јануара 1919. командовао је ујединитељским трупима у одбрани Цетиња и разбио побуњенике. У југословенској војсци био је пуковник. — Марко Рашовић је добио више одликовања и у југословенској војсци имао је чин пуковника. Као команданта пука устаци су га у априлу 1941. у атентату тешко ранили. — Саво Вукотић је био благајник црногорске Санџачке војске. Ступио је у српску авијацију и као пилот погинуо на Солунском фронту.

Савременици, добро упознати са радом бившег црногорског министра војног бригадира Радомира Вешовића у прољеће 1916. године на припреми оружаног устанка, тврде да је постојао и програм у коме је на прво мјесто било истакнуто да се у повољном моменту збаце краљ Никола и његова династија, а прогласи уједињење Црне Горе са Србијом и осталим крајевима који буду по свршетку рата ослобођени. Ово се може узети као тачно, јер су са детаљима генераловог плана били упознати студенти Београдског универзитета који су живјели у његовој кући: Влајко Вешовић и Саво Радуловић које су аустријске окупаторске власти објесиле 28. VI 1916. у Колашину, а генерал је са својим намјерама био упознао и народне посланике одредијелене за уједињење Јанка Тошковића и Јакшу Поповића, кога ће окупатор такође стријељати.

На убиство аустроугарског официра који је код генерала Радомира Вешовића 15. јуна 1916. године, био дошао да га спроведе у интернацију и на генералов одлазак са браћом у одметништво,¹¹ војни генерални гувернер окупиране Црне Горе брзо је реаговао. Интернирани су скоро сви црногорски официри, већина чиновника, бивших државних функционера, студената и ђака дораслих за војску, као и сво за оружје способно људство из округа колашинског (из којег је био генерал Вешовић).¹²

Из колашинског округа, из Мораче су избјегли интернирање Јован Радовић, професор, Миљан Дрљевић, студент и резервни официр српске војске који је рањен у повлачењу 1915. године и остао код своје куће са још неколико људи, а из Роваца Милинко Влаховић, капетан црногорске војске, и његов брат Тошко, студент филозофије, са још једним рођаком. Њих девет комита, у септембру 1916. године кренули су у Србију, с намјером да продуже у Румунију, а одатле да пређу на Солунски фронт, у српску војску. Почетком октобра стигли су у Топлицу и тамо ступили у контакт са Костом Пећанцем, који је нешто раније био дошао са Солонуског фронта, упућен од српске Врховне команде. Они су одлучили да остану у Србији. Браћа Влаховић и Јован Радовић са Костом Војиновићем и Костом Пећанцем приступили су организовању, а потом и вођењу топличког устанка 1917. године. Тошко Влаховић ће погинути у борби са

¹¹ Радомир Вешовић је завршио војну школу у Италији. У I свјетском рату био је командант Старосрбијанског одреда црногорске војске. У југословенску војску примљен је у чин генерала. Због поступака у рату — капитулације и предаје као комите — на захтјев једног броја официра, пензионисан је.

¹² Колашински округ кажњен је са 150 хиљада круна. Из Васојевића је неколико стотина сељака избјегло интернирање и крило се у близини својих кућа, да би искористили амнестију крајем 1916. и вратили се кућама. Генерал Радомир Вешовић и министар Милосав Раичевић нијесу издржали до краја, него су и сами искористили амнестију и на почетку 1918. предали се окупаторским властима. Генерал Вешовић је лотом интерниран.

бугарским јединицама 2. XI 1917. а Милинко Влаховић и Јован Радовић остали су на југу Србије, највише у Топлици, до краја рата.¹³ Указаћемо и на једну политички значајна дејства ове комитске чете. Када се септембра 1916. године чета одлучила да иде у Србију, била је већ расчистила са краљем Николом и самосталном Црном Гором, одлучно се определијеливши за уједињење Црне Горе и Србије — српског народа и шире југословенских народа. Тиме је значајно утицала и на комитски покрет у Црној Гори, који 1917 — 1918. са комитима на југу Србије одржава везе, иако ријетке. Остали су подаци да је професор Јован Радовић у својој визији имао уједињење југословенских народа и стварање Југославије.

На Солунском фронту нашло се нешто Црногораца који су од почетка рата били у српским јединицама, а доћи ће и нешто добровољаца из Америке. Што се тиче црногорских студената и ђака, утврдили смо да је њих било свега 5—6. Они су се налазили у јединицама српске војске и учествовали су у бици на Кајмакчалану 1916. године. То су: Марко Пулетић, Милош Рашовић, Радивоје Радуловић, Сава Микић, Марко Лазовић и Милош Тошић из Пљеваља.¹⁴

Краљ Никола и у Француској води своју династичку политику повратка у Црну Гору, што је подразумевјавало и самосталност Црне Горе. У априлу 1916. године он је морао отпустити предсједника владе Лазара Мијушковића, коме нијесу биле наклоњене савезничке владе, тврдећи да се у њега преварио и да

¹³ Браћа Лакићевић, Лакић и Милосав, погинули су у Топличком устанку. Четовођа Никола Влаховић је изненада умро у Пећи, при повратку у Црну Гору, у октобру 1918. године. Ђуро Дрљевић је у јулу 1918. године рањен у једном сукобу са Бугарима и заробљен, али је преживио и први и други свјетски рат. Оба та рата преживио је и Саво Радовић, брат Јованов. Милинко Влаховић је умро 12. VI 1913. у Београду, као потпуковник југословенске војске. Постоје подаци да је још неколико Црногораца учествовало у топличком устанку, али нијесмо могли утврдити на који су начин они тамо доспјели.

¹⁴ Поменути студенти нијесу остали до краја рата на Солунском фронту. Марко Пулетић је пао у борбама на Кајмакчалану 1916. године, а 1915. одликован је „Карађорђевоом звездом“. Милош Рашовић је тешко рањен у борбама. Крајем августа 1917. године Андрија Радовић, предсједник Црногорског одбора за народно уједињење у Паризу, тражи од српске Врховне команде да се Рашовић, који се тада налазио на лијечењу, упути на рад у Одбор, гдје „неће бити од мање користи него на фронту“. Рашовић је одликован „Карађорђевоом звездом“. У међуратном периоду био је посланик. Био је и предсједник Президијума Народне скупштине НР Црне Горе. Још је у животу. — Радивоје Радуловић, студент технике, у прољеће 1918. упућен је у Италију — на лијечење, али и на политички рад. — Милош Тошић је послат у Америку ради прикупљања добровољаца за српску војску — тамо се упознао са Николом Теслом и Михаилом Пупином и са њима се спријатељио. У међуратном периоду био је у дипломатској служби, а у дипломатској служби био је и у социјалистичкој Југославији. Сада је предсједник Удружења старих ратника из ослободилачких ратова 1912—1918. — Сава Микић прешао је у српску авијацију и био је пилот.

је он крив за све. Мијушковић је на то одговорио писмом 20. маја и оптужио краља као искључивог кривца за ситуацију у којој се нашла Црна Гора. „Од почетка Ваше владавине до данас нисте успели да добијете ни једног искреног пријатеља у Европи, због Вашег непрестаног кокетирања час с једним, час с другим, шта више Ви сте проиграли повјерење велике Русије, које смо уживали, зашто, мислим, не треба набрајати доказе. Ви сте, Ваша фамилија, и Ваша дворска камарила, довели Црну Гору до овога банкротства, а не никада политика ма које било владе, од почетка Ваше владавине“. Оптужујући краља, Мијушковић износи конкретне чињенице: сваки члан краљеве породице сматрао се позваним да води државну политику, по краљевој жељи вођене су противнародне агитације у Црној Гори, а ту је и понашање сва три краљева сина у току рата: преговори књаза Петра са Хубком у јуну 1915. и престолонаследника Данила са грофом Бекендорфон у јесен исте године. „Ви сте, дакле, за све морални виновник, а ја могу бити само један преварени, мали Ваш саучесник.“

За новог председника владе краљ Никола именује Андрију Радовића и за министре узима људе из своје околине.¹⁵ Председник Радовић ће 19. VIII 1916. поднијети краљу меморандум, као основицу за уједињење Црне Горе и Србије, који није био ни практичан ни изводљив, јер је предвиђао наизмјенично насљеђе пријестола између Карађорђевића и Петровића. Наравно, краљ није могао прихватити такав предлог.

Ослобођење Битоља у јесен 1916. године од стране српске и савезничке војске био је преломни догађај за диференцијацију међу црногорском емиграцијом у питању будућег положаја Црне Горе. Дванаест црногорских чиновника из најближе краљеве околине и 20 студената честитало је овим поводом на успјеху регенту Александру, врховном команданту српске војске, поздрављајући га као краља будућег уједињеног српства. „Ова честитка начинила је расцјеп међу избјеглим Црногорцима с једне стране и краља Николе и његових људи с друге стране“.

Покрет за уједињење међу Црногорцима у периоду 1916 — 1918. јавио се свуда гдје је њих било: на Крфу, у Солуну, у Швајцарској, у Италији, у Америци. Међу Црногорцима су се у раду за уједињење посебно истицали Тодор Божовић, Михаило Вукчевић, Глигорије Вукчевић, Јован Ђоновић, Никола Ђоновић, Вукота Божовић, а било их је и још. Сви су се они, изузев Вукоте Божовића, у току рата 1914. и 1915. налазили у Србији

¹⁵ Андрија Радовић је по образовању био грађевински инжењер, али се није бавио том професијом. Био је министар финансија у првој уставној влади 1906. Потписник је Програма народне странке 1907. и био је председник црногорске владе од средине јануара до 15. априла 1907. године, кад је под притиском краља Николе поднио оставку. У бомбашкој афери 1908. осуђен је на 15 година затвора. У међуратном периоду био је народни посланик Демократске странке и гувернер Народне банке Краљевине Југославије.

и заједно са српском војском повукли се на Крф. Неки од ових, као др Михаило Вукчевић, били су и тијесно повезани са појединим српским личностима.

Посљедња два мјесеца 1916. године све се више ангажује српска влада, односно њен предсједник Никола Пашић, на питању уједињења Црне Горе и Србије. Како пише Светозар Томић, српска влада није смјела ове Црногорце „оставити на милост и немилост времену и догађајима“, није смјела допустити да се покрет на уједињењу међу Црногорцима „развија у другом правцу до у оном који иде у сагласност са политиком Краљевине Србије и општих српских интереса“. У том циљу предсједник српске владе у Министарству иностраних дела, којим сâм руководи, 27. XI 1916. отвара Црногорски одсек. За шефа одсека именовано је Светозара Томића, професора, родом из Црне Горе, који се бавио научним радом из антропогеографије и етнографије и био сарадник Јована Цвијића.¹⁶ Томић је добио сљедеће упуте за рад: „1) да се идеја о спајању Црне Горе са Србијом свуда пропагира, али без икаквих личних испада и увреда; 2) да се у цео унионистички покрет уноси што више светлости и морала како рад не би добио облик пропаганде или каквих закулисних роњења, и 3) сваку искључивост из партијских обзира апсолутно избегавати“.

У новембру 1916. године на Крфу је формиран одбор под називом Црногорски комитет јединства, а други, и то много важнији одбор формиран је у августу 1917. у Солуну. У тим одборима су били Црногорци, држављани Црне Горе или Србије, који су се са српском војском били повукли на Крф и у Солун. У Солунском одбору су били: Петар Косовић, професор, као предсједник, Љубо Вуксановић, као потпредсједник, Душан Церовић, као секретар, и Лазо Матијевић, као благајник.

Српска влада је користила и поједине Црногорце ван ових одбора за политички рад међу Црногорцима на Солунском фронту. Тако је у марту 1917. српски министар војни позвао Р. Радуловића, студента технике и резервног потпоручника, и једног Караџића, активног потпоручника, да дођу у Солун. Тамо су добили упутства за рад на сузбијању „штетног утицаја код наших људи,“ али Радуловић не даје ближе податке о каквом се то штетном утицају ради. Посао је, по исказу Радуловића, био лак, јер су скоро сви Црногорци на Солунском фронту били „свјесни великог дјела“, али додаје да је било и тамо појединаца који су ометали посао. Даље, Радуловић пише Андрији Радовићу крајем маја 1918. године да су они успјели у свом раду — „те смо полако онемогућили сваки рад тим нељудима“. Такође каже да

¹⁶ Светозар Томић је рођен у селу Превиш код Шавника 1872. Дипломирао је 1898. на Великој школи у Београду. Био је професор гимназије прије 1912. године у Скопљу, Солуну и Витољу, гдје је био и директор ниже гимназије.

су он и Караџић прикупили све земљаке који су се налазили у Солуну ил његовој близини на службу и организовали „Пододбор за уједињење са Србијом“.¹⁷

Од свих Црногораца који су се нашли у иностранству најистакнутији је био Андрија Радовић. Стога је за српску владу он био једина личност која би могла стати на чело једне озбиљне организације за рад на уједињењу, па се на њега и ослонила. Пошто краља Николу није могао привољети на уједињење — јер се он изговарао да је у принципу за уједињење али да неће да се изјашњава о том питању прије но што се врати у Црну Гору, што значи док се заврши рат — Андрија Радовић 11. I 1917. подноси оставку владе. А прије њега поднио је оставку на положај министра у влади Јанко Спасојевић, са којим је српска влада намјеравала неке комбинације, али је увиђала да би то било од мале користи. У оставци, Радовић каже и ово: „Пред чином ослобођења и уједињења нашег народа, свачији интереси морају пасти, а срећан ће бити онај, који буде у стању да за њ поднесе жртве. До коначног уједињења мораће доћи кад тад, а без сумње биће побијеђен сваки онај који буде хтио стати томе на пут“.

Предсједник српске владе Никола Пашић имао је велико неповјерење према Андрији Радовићу, али је увиђао да без њега не може основати снажан Црногорски одбор који би по његовим упутствима радио на уједињењу Црне Горе са Србијом. Зато је било више разлога: Радовић је први дао иницијативу за уједињење, имао је подршку Русије и Француске, а као политичар имао је и велики углед. Исто тако треба рећи да је и Радовић са доста устезања прихватио понуду и саставио програм рада, са којим се Пашић у свему није слагао али га је морао прихватити јер му се журило са оснивањем централног црногорског одбора за народно уједињење. Четвртог марта 1917. године образован је Средишни црногорски одбор за народно уједињење. За његово номинално сједиште изабрана је Женева, мада се већина чланова стално налазила у Паризу. У почетку Одбор је имао пет чланова: предсједник Андрија Радовић, секретар Милош Ивановић (члан Обласног суда у бомбашкој афери осуђен на 15 година), чланови Перо Вучковић, Јанко Спасојевић и Данило Гатало, бивши министри.

Одбор је повремено издавао и свој лист „Уједињење“. Први број је изишао 15. априла 1917. и у њему су објављени обавјештење о формирању Одбора и проглас упућен Црногорцима. Перо Вучковић се није слагао са оштрином писања овог листа о краљу Николи, па је почетком јуна 1917. године изашао из Одбора. У јулу исте године именовани су нови чланови Одбо-

¹⁷ На том послу потпоручник Караџић се разболио од тешке ране коју је добио у ранијим борбама и морао се повући, па је цио посао пао на Радуловића.

ра: Лука Пиштељић, свршени правник и публициста у Петрограду, Јован Ђурашковић, чиновник и бивши народни посланик, и Ристо Јојић, професор. Сви су чланови Одбора били црногорски држављани, а за то се залагао и Андрија Радовић, што се види из његова писма упућеног почетком септембра 1917. године Луки Пиштељићу у Петроград. У писму, које је средином јула исте године Пиштељић упутио Радовићу, дао је сугестију да се Одбор прошири и да треба водити рачуна да буду заступљени сви крајеви Црне Горе. Радовић му је одговорио да је Одбор мишљења да његови чланови буду само црногорски држављани, мада има Црногораца који су српски држављани и који су радили и раде на ствар уједињења, као Митар Ђуровић, Илија Лалевић, Светозар Томић и др.

Према Пашићевим концепцијама, Одбор је имао задатак да ради међу Црногорцима на унионистичком покрету „у духу општих српских интереса“ и програма српске владе. Мада је настао по жељи српске владе, односно њеног предсједника, и мада је од ње финансиран, Одбор није био искључиво Пашићево дјело, него је настао и као резултат жеља и опредјељења једног дијела Црногораца у иностранству за уједињење Црне Горе и Србије и као резултат конкретне стварности коју је диктирала општа ратна ситуација. Такође, Одбор није био искључиво орган српског Министарства спољних послова који је мање или више дисциплиновано извршавао задатке као његов орган, него је о појединим суштинским питањима имао и самосталан став. Одбор није у потпуности прихватао Пашићеве ставове и сугестије, да се посвети само српском питању и да се потпуно искључи из рада на рјешавању југословенског питања, као и интересовања за то питање. Одбор је сматрао да је Црна Гора завршила своју улогу као посебна српска држава и заузео је став о њеном уједињењу не само са Србијом него и са осталим српским, хрватским и словеначким земљама у једну јединствену државу. У прогласу Одбора, између осталог, каже се: „Уједињена Србија и Црна Гора, уједињена са неослобођеним Српством и са браћом Хрватима и Словенцима, биће наша отаџбина, о којој су столећа сањала и за коју је проливена најдрагоценија крв толиких поколења! — Окупите се Црногорци, под барјак уједињења“. У програму Црногорског одбора изнесени су и разлози за уједињење — политички и економски. Србија и Црна Гора, ослобођењем постижу циљ које су вјековима тежиле и зато треба да ступе „у једну државну цјелину“, којој се поред осталих српских покрајина имају придружити „према заједничким тежњама и жељама“ хрватске и словеначке земље. Уједињењем, каже се у програму, биће задовољено и начело народности — „та најчовечнија и најправилнија основа за образовање држава“. Црна Гора сразмјерно својој снази, примијела је највише жртава на олтар народног уједињења, иако би на први поглед имала извјесно право на даљи самостални живот. Такође се истиче да је економски фактор

један од битних разлога за уједињење, јер је познато да Црна Гора није могла да се економски самостално развија и да среди своје финансије, па зато није била у стању да рјешава привредне и културне задатке једне савремене државе. „У осталом, чак и кад Црна Гора и Србија не би биле насељене једним истим народом, једном додирнуте границама, због самог географског положаја, обостраних интереса и потреба, упућене би биле на економску заједницу и што тјешније везе“. У програму се јасно уочавају двије чињенице: 1) да се Одбор залаже за уједињење не само српског него и осталих југословенских народа, у чему је заузео став супротан задатку који му је Пашић наменио; 2) нова држава има бити уређена на унионистичкој-централистичкој основи, односно Одбор се о том питању не изјашњава, јер оставља да га рјешава конституанта — народна скупштина. Одбор је своје ставове и концепције расправљао и образлагао у свом листу „Уједињење“. Због ограничености простора, позваћемо се само на став изнесен у тексту објављеном у бр. 2 листа. Ту се јасно каже да се ни са националног, политичког и било којег другог гледишта не може одобрити сепаратизам — независност Црне Горе: „Уједињење српског народа искључује потребу њеног независног државног опстанка“. Потом се каже: „Будимо начисто: уједињење Црне Горе са Србијом и осталим српским, хрватским и словеначким земљама тако је природан процес, да га, послје толиких вјекова и толиких жртава, не може спријечити ни одложити никакав неприродан или произвољан отпор“.

Одбор је поздравио Крфску декларацију и прихватио њене одлуке.

Светозар Томић, шеф Црногорског одсеја у српском Министарству спољних послова, који је искључиво радио на српском питању тако да нигдје не помиње југословенско питање, имао је примједби на рад Црногорског одбора, што се види из његовог писма упућеног 16. VII 1917. Андрији Радовићу. Томић се критички осврнуо на неке радње око питања уједињења да „не Црногорци воде црногорско-србијанску политику, а то пребацујемо сепаратистима Црне Горе да чине“.¹⁶ Томић приговара

¹⁶ У плану је била и припрема југословенске енциклопедије, у коју је имало ући и нешто материјала о Црној Гори и Црногорцима. Томић пише Андрији Радовићу да се погријестило што за тај посао нијесу ангажовани Црногорци Лалевећ, Вукчевић, Косовић, М. Ђурашковић, Иван Павићевић, и др., који етику и душу Црногораца, њихове добре и рђаве стране, много боље познају од оних који су ангажовани да пишу о Црној Гори. Он даље наставља: „Писати о Црногорцима врло је тешко јер су они осјетљиви до крајности, и може непажња аутора да све оно што се рекло о краљу Николи и његовој влади Црногорци приме на себе“. По његовом мишљењу, ствар код Црногораца може се поправити једино отвореним, поштеним и праведним радом, јер такав рад приличи јунацима, а Црногорци, иако их у посљедње вријеме цио свијет оговара, имају у себи извјесну врсту ритерства средњовјековног, „као и демократских одлика иако су у раду неиздржљиви и искључиви“.

Радовићу зашто Одбор отуђује од себе све оне који не мисле као он, чак и ако су присталице покрета, па посебно помиње Лазара Мијушковића, генерале Луку Гојнића и Мила Матановића, који су „били најватренији присталице покрета“, а сада су изгледа „Мијушковић и Гојнић прешли на Николину страну”.

„Пред идејом уједињења падају све лажне ствари, антипатије као и симпатије”.

Црногорски одбор водио је интензивну и веома јаку пропаганду у свим мјестима гдје је било Црногораца, као и код савезника. Између њега са једне стране, и краља Николе, црногорске владе и њихових присталица с друге стране, вођен је непомирљиви политички рат. Пропаганда и међусобна оптуживања вођени су преко Одборовог „Уједињења“ и владиног „Гласа Црногорца“ (који је излазио у Неји код Париза почев од 21. II 1917.), као и других публикација, зборовна на којима су доношене резолуције. Борба око уједињења обухватила је и поједине Србе из Боке и Херцеговине, па су се и они диференцирали — за прогон Црногорског одбора или за краља Николу.

Крајем априла 1917. године „Глас Црногорца“ први пут пише о питању уједињења, и то је одговор на програм Црногорског одбора за народно уједињење. Јасно се наглашава да је питање уједињења за краља Николу, црногорску емигрантску владу и њихове присталице — првенствено династичко питање. За предлог Андрије Радовића о уједињењу Црне Горе и Србије, који је он у својству председника црногорске владе 1916. године поднио краљу, лист пише да се то није тичало српског уједињења, већ уклањања једне српске династије без пристанка и воље народа. „Српско уједињење данас се не може цјелисходно извести елиминацијом које било од обеју, за српску слободу и независност, неоспорно заслужних српских династија“.

Влада бригадира Мила Матановића, која је замијенила владу Радовића, ипак није могла заобићи тако крупно историјско питање, па је пред јавност изашла са неком врстом коминикеа. На првом мјесту истакнуто је да је Црна Гора „од свог постанка барјактар српског ослобођења и уједињења. Затим је указано на заслуге Црне Горе за српство, словенство и савезнике. Одбачена је критика упућена званичној Црној Гори и њеном владару на рад у току рата 1914 — 1916. године. Ипак, увиђајући да нема могућности за поновно успостављање Црне Горе као самосталне државе, црногорска влада је 15. маја 1917. године поднијела краљу писмену представку за уједињење. У представци се, између осталог, каже: „Идеја уједињења постала је вјера, религија маса. . . Црна Гора не може остати пасиван посматрач, нити може ударити у антинационални сепаратизам“, Пошто је краљ Никола одуговлачио са усвајањем програма, влада је 23. јуна 1917. године поднијела оставку. Њен председник бригадир Мило Матановић дао је опширно образложење ове оставке. Он прво наглашава да се као члан пређашње владе разишао са њеним

предсједником — „у питању рјешења деликатног, а по доцнији мирни развитак Српског народа преважног династичког питања“. Затим упозорава краља на многе чињенице преко којих је он олако прелазео. Големи догађаји који потресају свијет, пише Матановић, стварају нову еру у историји човјечанства. „Усред хаоса тих догађаја завитлан је свеколики наш народ, из којег ће, ако Бог да, благодарећи моћном оружју наших савезника, изаћи на свјетло, уједињен и велик. Данашње доба, Величанство, јесте доба великих свјесних народних покрета и таласања, које ће измијенити изглед и дати му нове, савршеније и праведније облике — једном речју — наше доба живи у знаку демократије“. Црна Гора, опомиње Матановић краља, није се могла отети општем покрету и измјенама, па када су у балканском рату „пале преграде“ између ње и братске Србије, које су их вјековима дијелиле, наметнуо се по себи проблем преуређења државе. „До садашњи сепаратни облик, будући несавремен и преживјевши се, постао је у будуће за вазда немогућ“.

Тежиште владиног програма било је на преуређењу односа Црне Горе са Србијом доношењем једног конкретног предлога о уједињењу, који би се по усвајању од стране обију држава поднио на санкциони сање мјеродавним тијелима и народу по свршетку рата и повратку у домовину. Матановић наглашава да се са овим питањем није смјело одуговлачити, јер је од њега зависио и однос Црне Горе у емиграцији према савезницима „који хоће да створе јаку Југословенску државу на југоистоку Европе, као бедем противу германског надирања“. У том циљу влада је 15. маја краљу и поднијела писмену представку. Матановић скреће пажњу краљу да покреће „велика и веома деликатна питања политичка, чије би се рјешење и одобрење противило не само духу владина програма, него и земаљском Уставу“.

Непосредни повод да бригадир Матановић поднесе оставку био је један краљев телеграм: „Депешом коју је Ваше Величанство упутило Њ. В. Краљу Италије негира се наш национални југословенски идеал, који исповиједа једну и нераздијелivu Југославију; преко овог акта Краљевска Влада није смјела ћутке прећи“.

Нема тачних података о томе колико се Црногораца налазило у Француској и Швајцарској, па нам зато није познато ни колико се њих определијелило за програм Одбора, а колико је остало на страни краља Николе и црногорске емигрантске владе. На једном списку (без датума) налазе се имена 57 студената и ђака које је Одбор стипендирао на универзитетима и средњим школама у Француској, Швајцарској и Италији.

У априлу 1917. године у Паризу је формирано црногорско-студентско друштво „Јединство“, чији је задатак био рад на потпуном уједињењу Црне Горе са Србијом.

У Швајцарској, гдје се налазила једна мања колонија Црногораца, у Женеву ће се стално налазити Данило Гатало, члан

Одбора, и Миљан Радоњић, чији је основни задатак био организовање слања помоћи преко међународног Црвеног крста Црногорцима у логорима Аустро-Угарске, одржавање везе са интернирцима, слање помоћи народу у Црну Гору, као и пропагирање идеје уједињења међу Црногорцима и другим југословенским свијетом у Швајцарској. Станко Перуновић, професор, и Вукота Божовић, студент, у Женеву су били најистакнутији у спровођењу програма Црногорског одбора међу Црногорцима у Швајцарској. Црногорци у Швајцарској и Француској предидељењени за уједињење били су у вези са Тихомиром Поповићем, српским послаником при црногорском двору у Неји код Париза, а овај, наравно, са српском владом на Крфу.

У Русији је било мало Црногораца, највише у Петрограду, њих око 30, рачунајући ту ђаке и оне који су имали руско држављанство. Пропаганде црногорске емигрантске владе није било међу Црногорцима у Русији. Сви који су се интересовали питањем будућности Црне Горе прихватили су програм Црногорског одбора, али се учача да је било и другачијих гледања на организацију Одбора, његов рад, а можда и нека политичка питања. Лука Пиштелић, који је живио у Петрограду и који је, као што смо видјели, у јулу 1917. године изабран за члана Одбора, залагао се за уједињење не само српског народа него за уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: „То је аксиома и то је задаћа за коју се морамо сви борити“. Међутим, ни Пиштелић не говори како да та Југославија буде уређена — на федеративној или централистичкој основи. Коначну одлуку о питању и форми уједињења, по Пиштелићу, треба да ријешу народ у Црној Гори. По мишљењу Пиштелића, прво треба изабрати специјалну народну скупштину, која би у исто вријеме изабрала комисију за испитивање узрока и криваца „наше последње катастрофе“ — капитулације црногорске војске у јануару 1916. године. Скупштина би морала бити изабрана уз потпуно одстрањивање утицаја краља Николе и његових агената, па како она ријешу о питању уједињења — тако и да буде.

У Италији је било мало Црногораца. Но, пошто се Италија због својих интереса од почетка 1916. године залагала за самосталну Црну Гору, Црногорски одбор тамо није могао имати неког већег утицаја.

У Америци (сјеверној и јужној) у периоду 1916 — 1918. године налазило се неколико хиљада црногорских радника. У Сједињеним Америчким Државама на уједињењу Црне Горе са Србијом радили су: Стево Богдановић, Мићун Павићевић, Петар Никезић, па Црногорски одбор одмах по оснивању ступа са њима у контакт. Црногорски конзул у Америци, Сеферовић, у јануару 1917. године подноси оставку на своју дужност и ставља се на расположење Црногорском одбору и ујединитељима.

Крајем маја 1917. године основан је Црногорски централни одбор за уједињење у Њујорку, гдје је имао и своју канцела-

рију. Црногорски одбор у Паризу шаље Црногорцима у Америку лист „Уједињење“, програме рада, прглас на *Све Црногорце* и неке брошуре, (неке се и тамо штампају), а у јуну 1917. године упутиће тамо секретара Милоша Ивановића. Током 1917. године у Америку долазе Тодор Божовић и браћа Ђоновић, Јован и Никола, који ће се тамо активно укључити у рад ујединитеља, и одржавати контакте са српским послаником у Вашингтону. Покрет присталица уједињења међу Црногорцима снажно помажу Михаило Пупин, научник свјетскога гласа, и тамошња српска организација Народна одбрана. Савез српских организација „Слога“ ставио им је на располагање свој орган „Србобран“. У Америци се налазило 30 већих колонија Црногораца, а до 12. IV 1918. било је основано 26 мјесних пододбора црногорске организације за народно уједињење. Њих 28 пододбора поднијело је предсједнику Сједињених Америчких Држава Вилсону меморандум (који је објавило и „Уједињење“, бр. 23 од 29. IX 1918. године), у коме се подносиоци позивају на прокламовани принцип савезника „Слобода и самоопредјељење народа“, па најенергичније захтијевају безусловно уједињење Црне Горе са Србијом и осталим српским, хрватским и словеначким покрајинама „у једну нераздјеливу демократску државу“. Програм Црногорског одбора за народно уједињење прихватили су за свој, тим прије што је он потписао и Крфску декларацију, „коју најодушевљеније поздрављамо као израз вјековне тежње свих Срба, Хрвата и Словенаца“.

Задатак Црногорског одбора за народно уједињење, како оног у Паризу тако и оног у Америци, био је и мобилисање тамошњих црногорских радника у добровољце за српску војску и одлазак на Солунски фронт. Међутим, тамо их је ишло веома мало, па и онима који су се за то определијелили прављене су разне сметње те су задржавани на путу до фронта. До 16. X 1917. на Солунски фронт пошло је 60 до 80 Црногораца. Слично је било и у наредном периоду све до пробоја Солунског фронта, али не располажемо подацима о томе колико је Црногораца отуђа дошло у српску војску. Црногорци су ступали и у америчку војску, највећим дијелом они који су били примили америчко држављанство. О питању Црногораца у Америци и њиховом одласку у добровољце историчар Богумил Храбак каже: „У обе Америке одлазак Црногораца на Солунски фронт био је најуже спојен с организацијом југословенских добровољаца, јер је и међу тамошњим црногорским масама идеја о југословенском уједињењу била привлачнија од идеје о уједињењу Србије и Црне Горе“.

Крајем априла 1918. године у пет логора у Аустро-Угарској (Болдогасоњу, Гросауу, Карлштајну, Надјмедјеру и Нежидеру) налазила су се 9.333 интернирана Црногорца, а у Вајткофену 15 конфинираних. Официри и чиновници највећим дијелом су били у Болдогасоњу, а било их је и у другим логорима. Карлштајн

је био повлашћен логор, у коме су се налазили најистакнутији црногорски официри, политичари, високи чиновници, а било је и других. По којем су критеријуму интернирци слати у овај логор није нам било могуће утврдити, али се зна да се тамо ишло и на препоруку црногорског митрополита Митрофана Бана. Овај логор није био велики и у њему је најчешће бивало око 120 интернираца.

Црногорски одбор се од првог дана интересовао за интерниране Црногорце. Успио је да успостави везу са њима у свим логорима, да одржава интензивну преписку, особито са појединим политичарима и официрима. Та је преписка била под строгом цензуром логорских власти, али се из ње могло сазнати и о питањима чисто политичке природе. Током прве двије године (1916 — 1917) интернирани су могли прилично сазнати о политичкој ситуацији у Европи и свијету из преписке Вукоте Божовића, студента из Женеве, са оцем Вукашином Божовићем, командиром црногорске војске. Одбор је успио да организује и слање хране интерниранима, које је било у довољним количинама, нарочито у 1918. години. На овом послу прва је радила Дивна Вековић из Берана, која се налазила у Швајцарској.

У прве двије године (1916 — 1917) интернирци су водили међусобно разговоре о судбини која их је снашла, о капитулацији црногорске војске, па и о будућем међусобном положају Црне Горе и Србије, односно о уједињењу. Али све до марта 1918. године то није прелазило оквир обичних разговора, мада понекад и оштрих. Официри су се углавном скоро сви држали „неутрално” када се расправљало о питању уједињења, пошто су се још држали субординације. Било је и оних који су чврсто држали страну краља Николе, који су се плашили Шумадинаца (у Црној Гори чест назив за Србијанце). У редовима официра је све до марта 1918. године, углавном, преовладало мишљење да докле траје рат — не треба расправљати питања као што су уједињење Црне Горе са Србијом, тим прије што се рату још није могао сагледати крај. Први оштри сукоби око питања става краљу Николи избили су посљедњих дана 1917. године, и то изгледа у логору Наћмеђеру, гдје није било официра. Почетком марта те године Миљан Радовић извјештава из Женеве предсједника Одбора да су учитељи у логору Наћмеђер — њих 172 стали на страну Одбора.

У Бечу је, у Санаторију, 3. марта 1918. године умро књаз Мирко. Његову смрт су хтјели да искористе у политичке сврхе присталице краља Николе у логору Карештајн, посебно генерали. Покренуто је и питање слања саучешћа краљу Николи, што је имало да послужи као израз вјерности и оданости краљу и његовој породици. Међу интернирцима у том логору настала је жучна расправа. Изношени су аргументи за и против слања депеше, али се споразум није могао постићи, па је дошло до гласања. Од 123 интернирца — колико их је 9. III 1918. било у Карлштајну — 62 су потписала саучешће краљу Николи, а 61

је био против. Међу 62 потписника било је свега седам цивила, а остала су били официри, од којих седам бригадира (генерала), 28 командира (мајора) и 16 капетана, док су остали били поручници и официри народне војске. Међу противницима слања депеше било је 27 цивила, од којих 6 народних посланика и два трговца, а од официра један бригадир, 19 командира, девет капетана и пет поручника.

Најближи Карлштајну био је логор Гросау, у којем се налазило око 400 интернираних официра и чиновника. Противници слања саучешћа краљу из Карлштајна успјели су да ступе у контакт са њима и да уз помоћ тамошњих истакнутих ујединитеља (Милете Мињића, поштанског чиновника, Јовета Ђетковића, барјактара, и Павла Шћеповића, трговца) већину одврате од потписивања саучешћа, али је њих 170, на челу са командиром Ђуром Шоћем, ипак потписало и послало саучешће.

У Болдогасоњу, гдје се налазио највећи број интернираних официра и чиновника, књазу Мирку је одржан помен, на коме су били „многи официри у короти“, али је било и оних који нијесу хтјели присуствовати помену.

Војно генерално гувернерство окупиране Црне Горе пратило је политичка збивања у логорима на поводом књажеве смрти, па је аустроугарског министра спољних послова обавијестило да је из Карлштајна стигла вијест да је тамо дошло до неслагања и да су присталице Србије остале у мањини.

Политичко врење у логорима, посебно у Карлштајну, није се смирило. Борба око уједињења заоштравала се и даље, и отворено и закулисно. Услед тога су многи прекинули међусобне везе и престали да један с другим разговарају. Двије противничке стране љуто су се међусобно нападале. Тешка ријеч „издаја“ падала је с обје стране. Формирана су два међусобно непријатељска тора, што се манифестовало и приликом сахрана умрлих другова.

На повратку у домовину официри су донијели двије резолуције (прогласа) упућене црногорском народу. Официри у логору Болдогасоњу су 4. новембра 1918. године усвојили изјаву „Црногорски официри своме народу“, којом су се чврсто определили за уједињење у велику народну заједницу Срба, Хрвата и Словенаца. Изјаву су потписала 263 официра — 3 командира, 20 капетана, 77 поручника и 163 потпоручника. Потпоручници су били сељаци, нешто њих и са територија ослобођених балканским ратом, и понеки грађанин. Они нијесу имали црногорску Војничку школу, нијесу могли напредовати у више чинове, и од њих скоро ни један није био млађи од 38 година.

У Сарајеву, на повратку кућама, официри присталице уједињења одржали су састанак на коме су изабрали одбор (у саставу: командири Јован Жижих, Блажо Божовић, Ново Гилић, Јован Вуксановић, Спасоје Лазаревић; капетани Мило Кељић,

Љубо Новаковић и поручник Љубо Полексић), који је у име 450 црногорских официра упутио Црногорцима „Изјаву црногорских официра“. Изјава има осам тачака, од којих посљедња гласи: „Да на том гледишту остајући и тим путем корачајући ми црногорски официри, поздрављајући нови живот наше нације и сједињујући се с њом, тежимо унијети сву љубав и полет, сву моралну, умну и физичку силу на уздигнуће и сјај слободе и јединства државе Срба, Хрвата и Словенаца“. Како у резолуцији официра донесеној у Болдогосоњу тако и у овој донесеној у Сарајеву, оштро су осуђени званични фактори бивше црногорске државе да су „ради нискога и ускога сепаратизма, ради династичких интереса и бестијалне себичности, отишли у издају оданог им народа и државе, у издају српске мисли и дјела, те тим чином навукли нечисту завјесу на сјајну прошлост Црне Горе, на њене свете аманете на свијетле гробове и на витешки дух свагда борбене и поносне Црне Горе, разрјешавајући самим тим народ свих обзира, веза и обавеза, према њима“. У резолуцијама је заузет чврст став да се кривци за капитулацију Црне Горе изведу пред суд, без обзира на то „какву ће форму узети ријешење о државном склопу опште куће ослобођених југословена: без обзира на какве назоре и државне разлике водећих српских и југословенских политичара“. За уједињење се определијелила и већина официра који су већ раније, а највише у мају 1918. године, враћени кућама или су били конфинирани у појединим мјестима, а међу њима и дивизијари Јанко Вукотић, Митар Мартиновић, војвода Лакић Војводић, бригадири: Радомир Вешовић, Машан Божовић, Нико Пејановић, Павле Вујисић, (Милутин Николић се већ изјаснио у логору). Лука Гојнић је остао до краја рата на страну краља Николе, али је одуговлачио да оде у Америку ради купљења добровољаца за црногорску војску. Послије пробоја Солунског фронта рекао је Андрији Радовићу да неће ићи преко океана.

Чврсто опредјељење већине црногорских официра за уједињење и њихово учешће у реализовању и одбрани одлука које је донијела Велика народна скупштина у Подгорици 26. XI 1918. не могу се заобићи, јер су и они као дио црногорског народа изражавали његове жеље и расположење. Да донесу резолуцију у Болдогосоњу а затим у Сарајеву (гдје их је било из свих логора) на официре нико није утицао са стране, него је то њихово сопствено опредјељење. Пошто су официри уживали велики углед, између два рата могло се чути и код присталица и код противника одлука Подгоричке скупштине да су официри већ у логорима „извршили уједињење“ Црне Горе и Србије.

Црногорски комитски покрет у периоду 1916 — 1918. године, мада без војно-политичког вођства да би могао бити усмјеран из једног центра, поред своје изразите оријентације на борбу против окупатора имао је и јасан национално-ослободилачки програм: уједињење Црне Горе и Србије под династијом Ка-

рађорђевића. Свој програм комити су формулисали у резолуцијама усвојеним на зборовима. Посебно су значајни зборови у манастиру Добриловини у јулу и на Штитову (никшићки округ) у августу 1918. године. Пропаганда уједињења комитских чета интензивније се јавља од почетка 1918. године. Прво јавно иступање са предлогом о уједињењу, колико је нама познато, било је оно од 27. I 1918, на национални празник Савин дан, код цркве у селу Пишћу у Пиви, гдје је одржан велики народни збор коме су присуствовали сви комити са територије Пиве. На том збору комити су се изјаснили за уједињење са Србијом. Калуђер Јефтимје Гломазић, комита, служио је службу у цркви посвећену српском краљу Петру I, српској војсци и будућем уједињењу, што је на народ оставило јак утисак. Истога дана је 12 комита, са Бошком Бојовићем и Николом Вучуровићем Херцеговцем, пошло у школу у селу Врела, недалеко од Жабљака, гдје је Вучуровић на свечаности говорио о уједињењу. Комити су пјевали српску химну и узвикивали „Живио краљ Петар I цар Балкана!“, „Живјела Србија!“, „Живјела српска војска!“. Комити су скинули слику краља Николе, бацили је на патос и заједно са народом газили по њој. Крајем јуна 1918. године на Дурмитору је одржан збор комита дурмиторске области. На збору је усвојена резолуција коју је написао комита учитељ Радован Томић. У резолуцији је истакнуто вођење компромисне борбе са окупатором, као и спремност да се на уједињењу Црне Горе и Србије под династијом Карађорђевића „ради на живот и смрт“. На збору је формиран Херцеговачки комитски комитет, који је обухватио све комите дурмиторске области. За његовог предсједника изабран је Радомир Томић. Назив „херцеговачки“ узет је зато што је дурмиторска област дуго била у саставу Херцеговине (тек је у периоду од 1859. до 1878. ушла у састав Црне Горе).

Опредјељењем ових комита из дурмиторске области за уједињење, које је већ почело с почетка 1918. године, као и то да су они за свог краља прогласили краља Србије Петра и њему, по четничком ритуалу на укрштеним бајонетима положили заклетву и тиме одбацили свог дотадшњег краља Николу, а што су урадиле и поједине друге комитске чете, онда је логично да су те комитске чете постале оружане снаге Србије. Тиме су оружане снаге Србије, састављене од црногорских комитских — четничких чета, постојале у Црној Гори већ неколико мјесеци раније, него што су, крајем октобра 1918. године, њене редовне трупе стигле са Солунског фронта.

Одлучним опредјељењем за уједињење комити су и као оружана снага вршили јак утицај у народу, јер се у њиховом присуству нико није смио супротставити њиховом ставу. То је био један од разлога што су појединци који су држали страну краља Николе настојали да уз помоћ аустроугарског окупатора сломе њихов покрет. Чврста опредјељеност комита за уједињење, по нашем мишљењу, има крупни историјски значај, који се

заобилази или му се не придаје одговарајућа важност када се пише о уједињењу и одлукама Велике народне скупштине у Подгорици од новембра 1918. године. Окупациона војна управа, међутим, увиђа да комитски покрет има и политички карактер, па се у њеним извјештајима из друге половине 1918. године констатује да је несумњиво јасно да „у посљедње вријеме код комита леже политички мотиви“, да је покрет „великосрпски“ оријентисан и да велики дио Црногораца са „жељом на срцу очекује дан уједињења Црне Горе са Србијом под једном династијом“. У октобру 1918. године говори се о успјешној и јакој агитацији комита и других по цијелој Црној Гори“ за анслух са Србијом“. А већ поменути историчар Б. Храбак каже: „Комитски покрет у Црној Гори, пак, који је радио на уједињењу са Србијом и осталим Југословенима, био је непосредни гробар свих политичких комбинација краља Николе“.

Пробој Солунског фронта у септембру 1918. године омогућио је шири замах рада комитских чета, а у неким мјестима већ од 13. X долази до устанка народа и организовања устаничких батаљона на територијалној основи (као што је била организована бивша црногорска војска). Најорганизованији устанак био је у Васојевићима, гдје је дошло и до формирања устаничких јединица, иако се доста људи још налазило у интернацији, а затим у Братоножићима и Кучима.

Црногорски комити и устаници су прије доласка српских трупа ослободили Андријевицу, Беране, Плав, Гусиње, Колашин, Бијело Поље, Пљевља, Жабљак, Шавник. У овим мјестима разоружали су тамошње гарнизоне и војнике пустили кућама. О успјеху црногорских комита и устаника говори командант српског комитског одреда Коста Пећанац у извјештају од 24. X команданту српских Јадранских трупа. Пећанац каже да су црногорски комити и устаници заробили 3.000 Њемаца и Аустријанаца (заплијенивши 14 митраљеза, велику количину муниције и другог материјала) „а многе више их је изгинуло јер су се Њемци огорчено борили и нијесу се хтјели предати комитским четама. Командант устаника и комита био је стари генерал војвода Лакић Војводић, којег је потврдио и командант српских Јадранских трупа. Са борбеном активношћу комита и народа појачава се и пропаганда уједињења, чији су носиоци били комити и такозвана „организована омладина“ у чијим је редовима било и доста старијих људи.

У Пећ су 20. X стигле српске Јадранске трупе, које су чинили 2. југословенски добровољачки пук састављен од добровољаца из југословенских крајева (око 4.800 људи, мада се наводе различити подаци) и комитски одред Косте Пећанца (јачине 466 људи). У одреду Пећанца су се налазиле и већ поменуте комитске војводе из округа колашинског, професор Јован Радовић и капетан Милинко Влаховић, који ће бити снажна помоћ црногорским ујединитељима. У одреду су још били као самосталне чето-

вође наредник Новица Чађеновић кога је Пећанац упутио у правцу Пљеваља, Митар Ђуровић који је упућен у Пипере и адвокат Ђуро Павићевић којег је са 12 интеллигентних четника Пећанац упутио у правцу кретања капетана Влаховића са задатком ширења агитације за уједињење Црне Горе и Србије. Босанску комитску чету, са четовођом Илијом Радовићем, Пећанац је задржао код себе.

Пећанац је у селу Бјелухама (на путу Пећ — Андријевица) 24. X због болести предао команду Јовану Радовићу и сам пошао у Андријевицу, гдје је остао до ослобођења Подгорице. Јован Радовић је у Колашину одржао говор, у коме је, по сјећању присутних, оштро запријетио не само онима који су сарађивали са окупатором него и противницима уједињења — присталицама краља Николе и онима који су били носиоци личног режима краља Николе.

Из Пећи је 24. X упућен 3. батаљон, 2. југословенског пука, јачине три чете са једним топом под командом потпуковника Светислава Симића, правцем Пећ — Чакор — Андријевица — Матешево — Лијева Ријека — Подгорица. Главнина пука, под командом пуковника Гргура Ристића, упутила се преко Плава и Гусиња долином Цијевне ка Скадру.

Команданту Јадранских трупа, још док су се називала Скадарске трупе, српска Врховна команда издала је упутство како да поступају у свом раду у Црној Гори. Команданту је наређено: у случају да се појаве какве црногорске трупе, биле да су дошле са стране или формиране у земљи, имао се „свим силама“ старати да са њима остане у добрим односима, да ради у сагласности са генералом Драгутином Милутиновићем и да по сваку цијену избјегава оружани сукоб у случају да црногорске трупе пруже отпор или покажу знаке неповјерења и непријатељства, а да о томе обавијести Врховну команду и чека даља наређења. Српска Врховна команда 28. X доставља ново наређење команданту Јадранских трупа, упозравајући га на ранија наређења, као и на то да министар војни „нарочито препоручује“ да српске трупе у Црној Гори „одржавају највећи ред и дисциплину“. „Неред би нашој ствари донио велике штете“, наглашав се. Команданту је препоручено да се становништву имају платити одштете, ако би их било. Врховна команда посебно наглашава да командант нареди Кости Пећанцу (али Пећанац тада није био командант одреда, него Јован Радовић), „да његове чете не праве никакве изгреде“, а ако се то не може спријечити — да се заустави даље напредовање тих чета.

Командант десне колоне 2. југословенског пука се 29. X налазио у Клопоту, на путу Лијева Ријека — Подгорица, и под своју команду ставио црногорске устаничке батаљоне: Љеворечки (250 људи), Братоножићки и Полимски (36 људи?), као и друге устаничке групе. Са овим батаљонима потпуковник Симо-

вић учествује у борбама за ослобођење Подгорице од 29. до 31. X. када је град ослобођен око 10 сати. Из Подгорице је једна чета из Југословенског батаљона упућена на Цетиње, у које је ушла 5. XI, а сјутрадан је главнина пука, која је наступала из правца Скадра и продужила за Боку Которску, тако да су њене претходнице истога дана ушле у Котор.

Комитски војвода Јован Радовић је са својим четатама и установицама 2. XI ослободио Никшић, гдје је заробио 86 официра, 95 подофицира и 3.505 војника. У извјештају команданту Јадранских трупа Радовић пише да су се у борби посебно истакли мајор Сава Лазаревић и четовође Бошко Бојовић и Спасоје Тадић, „који су извршили величанствену организацију за уједињење ових карајева са српском државом и Југославијом, извршили заклетву на укрштеним бајонетима и прогласили краља Петра за свог краља још прије неколико мјесеци“. Командант Јадранских трупа је поздравио успјех војводе Радовића и изразио му пуну захвалност за ослобођење Никшића: „Ово предузеће извршено је тако лепо и тако смело да му нема равна у историји партизанског рата“. У Никшићу је Радовић поставио власт: окружног начелника, команданта мјеста, предсједника општине, цивилног савјетника и шефа градске полиције. Предсједник општине био је цивил (правник), а остали из редова комитске интелигенције. „Створили смо праву комитску државу“, пише Радовић, „али је кавалерски уређена на правој демократској основи“.

Црногорски народ је са одушевљењем дочекао српске Југословенске трупе, о чему говоре и званични извјештаји српске Врховне команде и команданта Јадранских трупа. Нигдје није дошло до било каквог инцидента. О учешћу Црногораца у ослобођењу Црне Горе и њиховој помоћи Јадранским трупама са највећом похвалом говори и генерал Милутиновић. „Дакле, као што се види, никаква припрема није била извршена у Северној Албанији и Црној Гори, па зато сумњам да би се непријатељ из Црне Горе и Северне Албаније могао тако брзо протерати да нашим трупама на наш позив нису пришли у помоћ црногорски батаљони као већ и раније крстарећи партизански одреди и овим се само објашњавају наши брзи успеси у борбама и то 17. октобра (ст. к) око Вјетерника“. Генерал Милутиновић је честитао генералу војводи Лакићу Војводићу, кога назива командантом црногорске дивизије, на храбром држању црногорских устаника.

Због тешкоћа око исхране генерал Милутиновић морао је распустити црногорске устаничке батљоне 11. XI (тога дана су обустављене операције у Црној Гори), а сјутрадан и црногорске комитске чете. Распуштањем комитских чета, укинути су њихова самовоља и њихова мјерила реда и правичности, чиме је спасено много живота, а и Црна Гора од анархије, пошто је могло доћи до освета и политичких убистава. (Било је, истина, и чета које су имале толерантан став, што се види из једног доку-

мента о споразуму до кога је 3. XI дошло између одбора грађана Цетиња и једне комитске чете у којој се налазио и Јован Групковић Малишић, који ће на Четвртом конгресу Комунистичке партије Југославије бити изабран за њеног генералног секретара. У споразуму се, између осталог, каже да у Црној Гори има криваца „како на највиша мјеста тако и најнижа“, не само од почетка окупације него и много раније, па када се успостави повољно стање, треба да буду предати суду.)

Јадранске трупе су у Црној Гори оставиле слабе снаге, као посаду, и то у Плаву, Гусињу, Андријевици, Колашину и Тузима — по двије десетине, у Бару једну чету од које је један вод био у Вирпазру и Ријеци, на Цетињу три слабе чете — 250 војника, по једну чету у Подгорици и Никшићу, а из ове посљедње један вод је упућен у Даниловград.

Било је планирано да се са Јадранским трупама упути и један батаљон Црногораца из српске војске, 50 официра и војних чиновника и око 100 добровољаца војника — на политички задатак уједињења. Али због разних околности ови су људи стизали веома касно и неуредно, а неки уопште и не дођоше, па до формирања посебног црногорског батаљона није дошло. Уз то, каже генерал Милутиновић, ти људи бијаху невјешти у политичком раду и мало их је ко од Црногораца знао и познавао. „То бијаху људи без икавог ауторитета међу Црногорце“. А Храбак каже: „Бурни догађаји октобарских и новембарских дана 1918. године у Црној Гори нијесу оправдали вишегодишњи рад и српске и црногорске владе на прикупљању добровољаца“. У условима брзог продора југословенских добровољаца и активности црногорских комита и устанничких јединица — „никакви црногорски добровољци нису дошли до изражаја“, а нијесу ни могли доћи, нити је то било потрбено, јер су питање уједињења Црне Горе и Србије ријешили сами Црногорци.

Јован Радовић се са својим одредом из Никшића упутио у Сарајево. Са њим је пошао и капетан Милинко Влаховић, као и више истакнутих црногорских комита, међу којима су били: Сава Лазаревић, Бошко Ђојовић, Спасоје Тадић, Петар Баћевић, али су на дан-два прије Радовићеве смрти напустили Сарајево. У ноћи 25/26. XI у хотелу „Европа“ у Сарајеву умро је Јован Радовић. Посумњало се да је отрован од стране присталица краља Николе. Његовој сахрани присуствовали су и војвода Степа Степановић и Стеван Жакула, повјереник Народне одбране града Сарајева, као и сви родови српске војске који су се нашли у Сарајеву.

Са Јадранским трупама у Црну Гору су дошли Светозар Томић, шеф Црногорског одсека у српском Министарству спољних послова као делегат српске владе за политичке ствари, чланови Црногорског одбора за народно уједињење из Солуна, и Јанко Спасојевић, члан Црногорског одбора за народно уједињење у Паризу. Задатак им је био да спроведу уједињење Црне

Горе са Србијом. Милосав Раичевић, бивши црногорски министар, прије њиховог доласка, прогласио је себе за окружног начелника у Беранама и сазвао 23. X збор на коме је народ прогласио присаједињење овог округа Србији.

Из Андријевице су 6. XI Светозар Томић и чланови Црногорског одбора са тамошњим истакнутим људима упутили проглас „На све Црногорце“, којим их позивају да прихвате идеју народног уједињења (коју су већ прихватили сви Срби, Хрвати и Словенци) и да прокламују уједињење Србије и Црне Горе као што су то учиниле обје васојевићке нахије. Проглас су потписала 32 чиновника и официра из редова утицајних људи. Први је проглас потписао 70-годишњи дивизијар војвода Лакић Војводић, „и заиста без икавог устезања“.²⁰ Његов поступак значио је велику моралну и политичку побједу ујединитеља, не само у Васојевићима него и у Црној Гори. Из Андријевице, Централни извршни одбор, како се назвао, 7. XI прелази у Беране, гдје сјутрадан доноси „Правила за бирање народних посланика за Велику народну скупштину у Црној Гори“, која се 24. XI има састати у Подгорици. По овом правилнику, свака капетанија у Црној Гори у границама 1912. године бира по два посланика (према закону о избору народних посланика за Црногорску народну скупштину бирала је по једног), у крајевима ослобођеним балканским ратом, сваки срез је бирао по три посланика (црногорски закон о изборима није се односио на ове крајеве, па они нијесу

¹⁹ Из овог логора су већ раније пуштени кућама дивизијари Јанко Вукотић, војвода Лакић Војводић, Митар Мартиновић, бригадир Павле Вујисић, бивши министри Љубо Бакић, Марко Радуловић, Мило Дожић, Ристо Поповић и још неки.

²⁰ Војвода Лакић Војводић је из старе породице Кастратовић — Војводић, чије су војводство као насљедно потврдили и црногорски владари. Још 1868. јавља се као племенски капетан у Коњусима код Андријевице. У црногорско-турском рату 1876 — 1878. године био је официр у чину поткомандира — замјеник командира батаљона, и рањен је у боју на Вучјем долу, гдје је црногорском војском лично командовао књаз Никола. Био је у овом рату један од најбољих васојевићких јунака. Црногорски митрополит Митрофан Ван, који је 1877. у нападу Мехмед Али-паше командовао одбраном манастира Мораче, пише у својим сјећањима о истакнутим људима а које је нашао у штабу војводе Миљана Вукова, команданта црногорске војске у боју на Морачи, па каже: „међу њима бјеше Лакић Војводић, јунак и кућић“. У периоду послје 1878. године, Л. Војводић био је бригадир, политички погранични комесар, обласни управитељ, командант бригаде и дивизије, народни посланик. Године 1914. унапријеђен је за дивизијара — у највиши чин у црногорској војсци — заједно са Јанком Вукотићем, Митром Мартиновићем и војводом Ђуром Петровићем. У свјетском рату био је у штабу генерала Јанка Вукотића и рањен је на Гласинцу у октобру 1914. године. Крајем 1915. и почетком 1916. био је командант Васојевићког одреда и са великим успјехом одупирао се непријатељу у борбама од Турјака до Берана. Послије 1918. постављен је за команданта граничних трупа према Албанији и признат му је чин дивизијског генерала. Умро је 1924. године. Саучешће поводом његове смрти послали су Јован Цвијић и предсједник владе Краљевине СХС Никола Пашић.

ни бирали народне посланике), вароши изнад 5.000 становника бирају по два, а оне испод 5.000 по једног посланика.

Избори су обављени јавним и непосредним гласањем. Према расположивим подацима (општег а не конкретног карактера), на изборе су изишли сви што су се налазили у Црној Гори (много се људи још није било вратило из интернације, а њих је највише било управо из колашинског округа и Васојевића). Избори су били демократичнији него икоји до тада у Црној Гори. Власти су у Црној Гори биле импровизоване, па и да су хтјеле нијесу могле вршити притисак у смислу опредјељења бирача за поједине посланике. Југословенски добровољци — који су, као што смо видјели, били и малобројни — нијесу се уопште мијешали у изборбе. Кампању је пратило јавно агитовање за уједињење Црне Горе и Србије, у чему су се највише истицали учитељи, школовани омладинци, бивши комити, бивше присталице Народне странке (клубаша). Било их је из свих политичких група и друштвених слојева, а међу којима и доста официра. Било је и тајног агитовања за краља Николу, па чак и кандидовања појединих истакнутих људи који су били већ познати као против онаквог уједињења какво ће усвојити Велика народна скупштина 26. XI 1918. (нпр. Ристо Поповић и Саво Вулетих, бивши министри и народни посланици), али они нијесу изабрани. Од 165 изабраних посланика (митрополит Дожић је изабран на два мјеста), према подацима које доноси С. Томић, по социјалном саставу изабрано је: факултетски образовних 56, учитеља народне школе 27, свештеника 17, судија и судских чиновника без факултета 17, земљорадника 14, банкара 4, посједника 3, геометара 2, а остали су били виђенији људи из народа, племенски капетани и људи других професија.

Све су то били угледни људи у својим капетанијама, срезовима и окружима, па и Црној Гори, мада у огромној већини, нијесу имали већег учешћа у политичком животу до првог свјетског рата. Крајеви ослобођени у балканском рату били су у овој Скупштини заступљени са 46 посланика. Међу посланицима је било 13 Албанаца и Муслимана.

Скупштина се састала у недјељу 24. XI у Подгорици. Сједнице су одржаване у згради Монопола дувана. За привременог предсједника изабран је по годинама најстарији посланик, поп Никола Симоновић — Секуловић из братоножићке капетаније, храбри ратник, бивши народни посланик и потписник програма Народне странке — клубаша из 1907. године. Потом је изабран Верификациони одбор. Одбор је 25. XI Скупштини поднио извјештај, а ова га је примила у цјелости и оснажила мандат изабраних посланика. Тајним гласањем изабрано је предсједништво

Скупштине, а за предсједника Саво Церовић, члан Великог суда.²¹

Српска Велика народна скупштина у Црној Гори, како се називала, 26. XI 1918. донијела је резолуцију у којој се износе национални политички интереси и на основу њих одлука да се одбаце краљ Никола и његова династија и да се Црна Гора уједини са братском Србијом у једну државу под династијом Карађорђевића и да „тако уједињене ступе у заједничку отаџбину нашег троименог народа Срба, Хрвата и Словенаца“. Резолуција је у начелу примљена акламацијом. Расправа се водила о појединоцима и у њој је узело учешћа 14 посланика, након чега је усвојен предлог митрополита дра Гаврила Дожића да се резолуција прими и у појединоцима и да се приступи поименичном гласању. Свих 160 посланика, колико их је било присутно тога момента, једногласно је гласало за предложену резолуцију. Скупштина је закључно са 26. XI од појединаца, група и организација добила 52 депеше — честитке са неколико стотина потписа. Скупштина је, без сумње, обавила велики, историјски задатак. У ситуацији каква је била новембарских дана 1918. године није могла донијети друкчију одлуку. Уједињење Југославије (како је званично названа Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца), по нашем мишљењу, највећи је датум у историји њених народа. Да није било прводецембарске Југославије не би било ни АВНОЈ-а ни данашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

Настанком Југославије грађанска класа је завршила своју прогресивну улогу, а на позорницу је, у новој држави, ступила револуционарна радничка класа са својом авангардом Комунистичком партијом Југославије.

ЛИТЕРАТУРА

Вујовић др Димитрије — Димо, *Уједињење Црне Горе и Србије*, (Титоград 1962), Матановић Алекса, *Уједињење Црне Горе и Србије* (Београд 1941), Ракочевић др Новица, *Црна Гора у првом свјетском рату 1914-1918* (Цетиње 1969), *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918* (Цетиње 1981), *Покрет за уједињење Црне Горе и Србије међу интернираним Црногорцима и код комитског покрета у Црној Гори у периоду 1916-1918. године* (Југословенска академија знаности и умјетности, зборник радова: Научни скуп у поводу 50-годишњице распада Аустро-Угарске монархије и стварања југословенске државе, Загреб 1969), *Црна Гора и уједињење* (Политички живот Југославије 1914-1945, Зборник радова, Београд 1973), *Политичка и економска основа идеје уједињења у Црној Гори* (Зборник радова, Стварање југословенске државе, Институт за са-

²¹ За првог потпредсједника изабран је Лазар Дамјановић, адвокат, за другог потпредсједника Саво Фатић, предсједник суда, а за секретаре Љубомир Вуксановић, Милан Бајић, Радован Бошковић, Лука Вукотић, Новица Шћепановић и Михаило Јовановић — све факултетски образовани људи.

времену историју, Београд 1983), *Став краља Николе и црногорске владе у избјеглиштву према Србији у току 1916. године* (Зборник радова, књ, 1986, Београд 1987), *Црногорска стварност послје 1987. године* (Наше теме, часопис за друштвена питања, бр. 8-9, Загреб 1987), Томић Свегозар, *Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе* (Београд), Тошковић Јанко, *Мемоари* (Џетиње 1974), Храбак др Богумил, *Борба између црногорског двора и српске владе око образовања црногорске војске и око добровољаца 1916-1918. године* (Историја XX вијека, Београд 1964). *Уједињења, важни чланци* (Париз 1919).

Dr. Novica Rakočević

DÉTERMINATION DES MONTÉNÉGRINS POUR L'UNION AU COURS DE LA GUERRE DE 1914—1918

R e s u m é

L'Assemblée nationale monténégrine fut convoquée le 1. août 1914 en convocation extraordinaire. Devant elle se trouvait une décision historique — détermination de l'attitude du Monténégro envers l'attaque de l'Autriche-Hongrie à la Serbie le 28 juin 1914. L'Assemblée adopta unanimement la résolution par laquelle on appela fermement le gouvernement royal de déclarer immédiatement la guerre à l'Autriche-Hongrie en défense des intérêts du peuple serbe. Le roi Nicolas promulgua le 6 août 1914 une proclamation aux Monténégrins par laquelle il annonça qu'il est «forcé» de les appeler en moins de deux ans »pour une troisième fois en guerre sainte pour la liberté des Serbes et des Yougoslaves». Au cours de la guerre de 1914—1918 selon la plupart des données généralisées dans certaines unités de l'armée monténégrine, il y en avait de propagande pour l'union du Monténégro et de la Serbie, sous la dynastie des Karađorđevitch. Après avoir congédié l'armée monténégrine le 21 janvier 1916, le roi Nicolas se rendit à l'étranger avec sa famille et un petit nombre de sa suite, ainsi que quelques centaines de Monténégrins en France, en Suisse, en Italie, en Russie et au front de Thessalonique. Déjà vers la fin de janvier 1916, quelques officiers qui avaient quitté le Monténégro passèrent à l'armée serbe à Corfou. A Corfou, à Thessalonique et à Paris on forma, par l'aide du gouvernement serbe, politique et financier, des comités monténégrins pour l'union nationale. Le plus significatif entre eux était le comité central formé à Paris le 4 mars 1917 dont le président était Andrija Radović, l'ancien président du gouvernement monténégrin. Le comité, par l'aide du gouvernement serbe, développera une activité large sur l'union du Monténégro et de la Serbie. Il faisait une propagande politique partout à l'étranger où il y avait des Monténégrins, aussi en Autriche où se trouvaient quelques milliers d'ouvriers monténégrins, dont beaucoup d'eux se décidèrent pour l'union, en acceptant le programme du comité à Paris. Une lutte politique, au cours de l'année 1918, pour ou contre l'union du Monténégro et de la Serbie, se menait entre les officiers et les employés monténégrins internés dans les camps de concentration de la Monarchie. Une majorité énorme d'officiers se décidèrent pour l'union. Aussi, les francs-tireurs au Monténégro, qui, quoique non-organisés, luttèrent contre l'occupateur Autriche-Hongrois en 1918, se décidèrent pour l'union du Monténégro et de la Serbie sous la dynastie des Karađorđevitch.

Драгољуб Живојиновић

КРАЉ НИКОЛА И ТЕРИТОРИЈАЛНО ШИРЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ 1914 — 1920. ГОДИНЕ

У току свога дугог политичког деловања на српској и балканској сцени, краљ Никола Петровић-Његош (1860—1921) обављао је многе послове и преговоре, давао и одбацио предлоге или понуђена решења, прихватио компромисе. То је било природно за човека који је вршење владарских дужности схватао на аутократски начин, који није имао тело које му је могло наметнути своју вољу и гледиште нити сараднике којима би могао да повери деликатне послове.

За човека који је намеравао да игра значајну улогу у српству, па чак и да предводи његово уједињење, јачање економско, политичко и војничко Црне Горе било је од највећег значаја. Кнез Никола је у првом делу своје владавине веровао да ће тиме обезбиједити себи и Црној Гори снагу и утицај у политичким одлучивањима. Као први корак, веровао је да повремено проширење Црне Горе на околне територије може да повећа његов углед, као и углед његове породице, па тако уклони или умањи углед других претендената (Обреновићи, Карађорђевићи). Отуда његово непрестано уплитање у околне земље (Херцеговина, Албанија, Косово и Метохија, приморје), а у неким случајевима и непромишљени подухвати, који су се, због отпора великих сила, завршавали повлачењем, сумњичењима и дипломатским и политичким поразима. Може се тврдити да је до 1914. године тај мотив био један од најважнијих у процесу уобличавања његове политике.

Избијање светског рата, као и његов потоњи ток, уверили су краља Николу, као и неколицину његових најближих сарадника, да је таква политика била нереална, иако нису одустајали од политике територијалних проширења. Уосталом, све остале

земље, учеснице рата, велике силе или мале државе, укључујући и балканске, истицале су неопходност промена постојећих граница, истичући као разлог потребу примене етничких и стратегијских начела. Краљ Никола је користио различите разлоге (економске, стратегијске, политичке, лојалност савезничкој ствари), као оправдање за своје захтеве. Штавише, као врховни командант црногорске војске често је утицао на доношење таквих планова операција црногорске војске који су у много чему били одраз његових територијалних тежњи — операције у Боки Которској, Далмацији, Херцеговини, Босни, Сјеверној Албанији и Скадру.

Територијално ширење Црне Горе, по уверењу краља Николе, могло је да доведе до њеног извлачења из загрљаја и окружења, у коме се нашла ушавши у рат, као и ослободи блиске политичке и војничке сарадње са Србијом. Краљ Никола је брзо схватио да је најтежа претња по будућност Црне Горе и његове породице долазила од Србије и њене династије; био је свестан расположења народа у Црној Гори, слабости своје државе и војске, као и сумњичења Савезника. То га је навело да брзо делује, брани своју државу тиме што је истицао њене територијалне претензије. При томе је настојао да то ради посредством других великих сила — Италије и Русије.

Први корак краљ Никола је учинио према Русији. Почетком децембра 1914. године руски посланик на Цетињу, Александар Грис, јављао је да се међу краљевим блиским сардницима говори да Црна Гора мора остати независна држава, која ће на крају рата бити територијално проширена. Спомињало се припајање Боке Которске и обале до Дубровника. Грис је сматрао да су такве тежње „фантастичне“, тј. неприхватљиве, и да изазивају нерасположење код народа.¹ Како се показало касније, то је био минимални програм црногорског владара. Његови апетити расли су и добили коначни облик кад је Италија одлучила да приступи Савезницима, у пролеће 1915. године.

Пре него што је до тога дошло, а чим је сазнао за италијанску одлуку, краљ Никола је упутио у Русију свога изасланика генерала Митра Мартиновића да приволи руски двор и владу за његове претензије. Мартиновићева мисија је имала, формално, друкчији циљ — обезбеђење уредног снабдијевања Црне Горе оружјем и храном. Ипак, политички разлози имали су приоритет, иако су Мартиновићева настојања остала безуспешна. Руска влада и војни кругови одбили су црногорске захтеве, а престолонаследник Данило се жалио руском војном аташеу на Цети-

¹ Грис Сазонову, Цетиње, 10. XII 1914. *Международние отношения в эпоху империализма*, серија III, I—X (Москва 1931—1937), вол. VI—2, 205—206. У даљем тексту као МО; Д. Шелић, *Италији, Савезници и југословенско питање 1914—1918*, Загреб 1970, 40, 106. — У новембру 1914. године Петар Пламенац, министар иностраних дела, говорио је о жељи Црне Горе да добије Скадар.

њу због њихове подршке Србији.² Према обавештењима руског посланика у Србији, Трубецког, и војног аташеа, Потапова, Мартиновићева мисија је имала изузетну важност. Први је тврдио да је Мартиновићева мисија имала за циљ да приволи главнокомандујућег руских армија великог кнеза Николаја Николајевића да приликом закључења мира води рачуна о територијалним претензијама Црне Горе и да их одвоји од српских. Потапов је тврдио да Мартиновић жели да обавести великог кнеза о плану који је, наводно, саставила италијанска краљица Јелена, а који је предвиђао јачање и учвршћивање Црне Горе, а слабљење Србије. То се имало остварити тако што би крајеве у јужној Далмацији, после одласка италијанских трупа, заузела црногорска војска и обезбедило територијално ширење Црне Горе на рачун Србије. Сергеј Сазонов, министар иностраних дела, обавестио је цара о томе, упозоривши да би прихватања захтева црногорског краља довело до разлаза између Србије и Црне Горе, и да предлог не би требало прихватити.³ Цар је одобрио такав став Сазонова.

Поред тога, српски официри који су се налазили у Главном стану црногорске војске обавестили су Врховну команду да је краљ Никола припремио прокламацију народу Босне и Херцеговине и Далмације, у којој га позива да се бори, раме уз раме са Црногорцима и Италијанима. То је навело пук. Петра Пешића да закључи да се краљ Никола тајно договарао с Италијанима на рачун Србије. Због тога је тражио од војводе Радомира Путника, начелника Врховне команде, да га обавести у ком правцу треба упутити црногорске трупе у предстојећим операцијама: да ли према Сарајеву, Мостару или Дубровнику. Пешић је захтевао да се краљу Николи стави до знања да мора сарађивати у складу са договореним планом двеју врховних команди и довести га у ситуацију да „открије своје тајне преговоре“. Недељу дана касније, генерал Божидар Јанковић, начелник црногорске Врховне команде, говорио је са краљем Николом о томе. Краљу му је прочитао део прокламације, која је била упућена Херцеговцима, Босанцима и Далматинцима, подстиче их да не клону духом и позива да помогну српској, црногорској и италијанској војсци. У прокламацији се говорило о моћној Русији, као заштитници српства и словенства, Италији као носиоцу начела једнакости међу народима, чије ће се армије борити раме уз раме са српским, руским и црногорским војскама. Краљ је себе прика-

² Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 106—107; Шепић, исто, 106—107.

³ Сазонов Николају II, Петроград, 25. IV/8. V 1915. МО, III, VII-2, 384—385; Шепић, исто, 106—107. — Српска дипломатија је знала за територијалне претензије Црне Горе. Почетком маја 1915. године жеље краља Николе укључивале су следеће територије: Албанија до реке Мат, Херцеговина у старим границама, Бока Которска до Неретве. Уводећи Италију у политичку игру, краљ Никола се надао да ће истиснути Србију.

зао као носиоца слободе, мира и ујединитеља српства. Генерал Јанковић је тврдио да је краљ Никола очекивао са нестрпљењем улазак Италије у рат, уверен да ће операције њених трупа у Далмацији и Боки олакшати акције црногорских трупа у Котору и Кривошијама, освајање Требиња и Билећа и продор у Херцеговину и Далмацију. Начелник црногорске Врховне команде упозорио је да краљ Никола жури да се са својим трупама што пре појави у освојеним областима, да је то чинио из сујете и политичких разлога; чак се распитивао да ли би могао упутити своје трупе у Босну, према Сарајеву, на шта му је генерал Јанковић одговорио да то не би било препоручљиво. На крају, генерал Јанковић је предложио да се спречи објављивање прокламације, на чему је већ радио.⁴

Нема сумње да краљ Никола није пропуштао ниједну прилику да оствари своје намере у погледу припајања нових области својој држави. При томе није се обзирао на отпоре (Србија, Русија), неизвесност коју је доносио улазак Италије у рат или одбојност становништва Далмације и Дубровника према његовим ослободилачким напорима. С обзиром на отпоре који су долазили са свих страна, политика краља Николе морала је да доживи неуспех, стварајући против њега непријатељство и неповерење које није ни касније успео да отклони. Нема сумње да је питање територијалног проширења Црне Горе стално привлачило пажњу краља Николе и да је током трајања рата, па и касније, у томе уживао доследну подршку својих влада и министара. У томе не треба тражити ништа необично. Штавише, таква брига била је сасвим нормална и природна. Краљ Никола је територијално ширење своје земље повезао са будућношћу своје династије и опстанком независне Црне Горе. Он је полазио од уверења да би сагласност Европе са територијалним увећањем Црне Горе заправо значила изражавање поверења династији Петровић — Његоша. Истовремено, то је могло бити залага да ће народ у Црној Гори лакше прихватити повратак дискредитоване династије.⁵

Као што је криво рачунао на Русију, тако је био у заблуди у погледу Италије и њене спремности да подржи његове намере. Већ од првих дана рата, италијанска дипломатија је показала одлучно противљење црногорским намерама у погледу се-

⁴ Јанковић Врховној команди, Цетиње, 5. 12. V 1915, пов. 955, стр. поб. лично, б. б. Архив Војноисторијског института, пописник III, кутија 91, фасц. 4. Београд.

⁵ Такав став подржавао је и Андрија Радовић у време док је био председник избегличке владе. У меморандуму упућеном краљу Николи 19. VIII 1916. године тврдио је да је територијално ширење Црне Горе услов за њену обнову, чак ако се и створи југословенска држава. „У најповољнијим околностима, Црна Гора ће обухватити Херцеговину до Неретве, а са Дубровником, Боком Которском и Скадром настаће држава од око милион становника“. V. G. Popovitch, Censuré ou M. André Radovitch, Paris 1917, 77.

верне Албаније, а Скадра посебно. Кад је краљ Никола ушао са трупама у Скадар, у јуну 1915. године, Италија је прекинула сваку сарадњу са Црном Гором, тражила да се заведе блокада црногорске обале и прекине слање сваке помоћи Црној Гори (финансијска, материјална).⁶ Ни у другим правцима италијанска влада није одобравала краљеве намере. Већ у марту 1915. године, италијански министар иностраних послова, Сидни Сонино (Sidney Sonnino), обавестио је амбасодора у Лондону, маркиза Гуљелма Империјалија, да Србији треба препустити Дубровник и Медову, као и Котор и Бар, „ако се она једнога дана, што је вероватно, уједини са Црном Гором“. Неколико дана касније, Сонино је допунио свој телеграм, додавши да ће Србија добити Босну, док ће залеђе, мислећи вероватно на Херцеговину, припасти Црној Гори и Србији, уверен да ће се две државе брзо ујединити.⁷ После уласка црногорских трупа у Скадар, Сонино је заузео још одлучнији став. Упозрио је италијанске амбасадоре у савезничким престоницама да је обала од Пељешца до Дрима резервисана мада није рекао за кога, и да ће се захтеви Црне Горе на њу размотрити тек кад се почне разговарати о мировним одредбама. До тада није могло бити разговора о њима.⁸ Такво становиште Сонино је задржао до краја рата.

Да би показао намеру да не одустане од територијалне експанзије, краљ Никола је одобрио већ давно припремани упад у северну Албанију и заузео Скадра. Крајем јуна 1915. године црногорске трупе, под командом генерала Вешовића, ушле су, упркос многих упозорења савезничких влада, у Скадр. То је краљу Николи, већ ионако дискредитованом и изолованом, донело нове невоље и тешкоће. На иницијативу италијанске дипломатије, савезничке владе уручиле су влади на Цетињу 10. јула ноту у којој су изразиле неслагање са овим кораком, одбиле да признају окупацију и поздравиле одлуку црногорске владе да се повинује решењу великих сила након завршетка рата. У току наредних месеци ширили су се гласови да је црногорски корак био учињен у договору с Аустро-Угарском.⁹ Иако је краљ Никола био спреман да пристане на арбитражу великих сила, веровао је да је то био начин да се питање територијалних претензија Црне Горе задржи на дневном реду разговора у будућности.

Почетком 1916. године, пошто су се нашли у избеглиштву, након што су прегурили преко главе капитулацију и прелазак у Италију, краљ Никола и Лазар Мијушковић, председник владе,

⁶ С. Ратковић, *Сукоб Италије и Црне Горе око Скадра 1915. године*. Историјски Записи, год. XXVII, књ. XXXI, св. 1—2 (1974), 95; 122.

⁷ Сонино Империјалију, Рим, 14. III 1915, Gab. Speciale, бр. 101; Сонино Империјалију, Карлотију и Титонију, Рим, 21. III 1915, Gab. Speciale, бр. 125. Хартије Сиднија Сонино, микрофилм, ролна 31.

⁸ Сонино амбасадорима, Рим, 13. VIII 1915. I Documenti Diplomatici Italiani, serie quinta, vol. IV, Roma 1983, 360.

⁹ Ратковић, *Сукоб...*, 114—116.

наставили су рад на обезбеђивању територијалних добитака после рата. То је била, заиста, необична ситуација у којој је црногорски суверен, након што је распустио армију, пристао на потписивање капитулације и избегао из земље, тражио од савезника да подрже црногорске територијалне захтеве. Призор је био скоро гротескан, показујући до које мере краљ Никола није схватао ситуацију у којој се нашао и колико је отуђио од себе савезничке владе својим поступцима. Природно, прво се обратио руској влади, рачунајући на њену подршку. То је била нова грешка, пошто руска дипломатија није одобравала политику црногорског двора и све више га препуштала другим великим силама. Средином марта 1916. год. краљ Никола је руском посланику на црногорском двору изразио забринутост за будућност Црне Горе. Као услове за њен опстанак као независне државе изложио је: црногорском двору изразио забринутост за будућност Црне Горе. а) осигурање независности Црне Горе и б) потребу њеног територијалног проширења. Руски посланик је одговорио да се о томе не може разговарати у том тренутку, а да краљ Никола треба да ради на зближавању и сарадњи са Србијом.¹⁰

Истог дана (19. марта) Мијушковић је, на изричит захтев краља Николе, припремио меморандум који је уручио руском посланику Иславину. У њему се до појединости говори о територијалним захтевима црногорског суверена, који је као предуслов очувања независности и самосталности земље сматрао да велике силе треба да изричито гарантују територијални и политички интегритет Црне Горе.

У погледу територијалних проширења, краљ је, као минимално, захтевао следеће: граница би ишла 10 км јужно од ушћа Дрима у Јадранско море, одатле би ишла вододелницом леве обале Дрима до ушћа Црног и Белог Дрима, где би граница између Србије и Црне Горе била исправљена у корист ове друге до Пријепоља; одатле Лимом и Дрином на север до Рогатице, где би окренула према западу, тако да Црној Гори остану Рогатица, Сарајево и области блиске њима; одатле би продужила до испод Ливна, потом се спустила до мора, тако да читав ток и ушће Неретве припадну Црној Гори. Читава обала Неретве до Медовског залива припадала би Црној Гори.¹¹

Захтеви краља Николе били су нереални утолико што ниједна велика сила, као ни Србија, нису могле да их прихвате. То се пре свега односило на Италију која је одбила да расправља о обали, као и црногорским територијалним захтевима уопште. Слично је било и са Србијом и Русијом. Стога није никакво чудо што Савезници нису одговорили на црногорски меморандум, остављајући краља Николу и Мијушковића забринуте и уплашене. То их је присилило да чине нове грешке.

¹⁰ Вујовић, *Уједињење...*, 157.

¹¹ Исто, 158.

Пошто су га Руси одбили, краљ Никола се обратио Италијанима. Крајем августа 1916. године посетио је италијанског амбасадора у Паризу, Томаза Титонија. У току другог разговора саопштио је амбасадору да намерава да пође у посету италијанском краљевском пару у дворцу Ракоњићи. Уверавао је Титонија да није водио преговоре са српском владом, иако се о томе много говорило, и напоменуо да ће великим силама препустити да донесу одлуку о територијалним тековинама Црне Горе и Србије, а пошто документ о томе буде потписан одлучно ће радити на његовом испуњењу. „Предао ми је меморандум у коме је изнео своје аспирације”, писао је Титони у Рим, додавши да ће га упутити куриром. Меморандум није пронађен, тако да његов садржај није познат, иако се може претпоставити да је био сличан, а можда и идентичан са текстом који је предао Иславину. На крају, дуго је уверавао Титонија да Италија има разлоге да ради на обнови Црне Горе и тражио да о свему обавести Сонина. Краљ Никола је споменуо да је „један његов генерал подигао устанак против Аустро-Угарске, да је ослободио неке срезове и заробио оружје”. Краљ је намеравао да се врати међу своје у Црној Гори, да се бори са њима и да сматра да Италија треба да помогне устаницима.¹² Краљ Никола је схватио да једино Италија, због своје политике према југословенском уједињењу, може да буде савезник. Ни тада, као ни касније, није могао много рачунати на италијанску подршку.¹³

Дуго времена краљ Никола није покретао то питање, нити слао меморандуме савезничким посланицима и амбасадорима. Тек у септембру 1917. год. припремио је нови, опширни меморандум за савезничке владе, у коме је изнео територијалне претензије Црне Горе. Разлог за оживљавање краљеве активности био је очевидан: у јулу 1917. године одржана је конференција на Крфу, која је прихватила програм југословенског уједињења; пре тога, у пролеће 1917. године формиран је Црногорски одбор за народно уједињење, који је убрзо развио живу делатност против краља Николе и његове политике. То је био знак за узбуну, подстицај да се прошири круг сила којима је желео да се обрати. Краљ Никола је 27. септембра 1917. године уручио британском отправнику послова код црногорског двора, Џорџу Грахаму, дуг меморандум у коме је изнео своје захтеве и очекивања. Обавестио је Грахама да је меморандум саставио сам, био веома поносан на то и тражио да га достави влади у Лондон. У дугом меморандуму писаном на француском, краљ је изнео историјат своје земље и српског народа од времена Мурата I, њене борбе против освајача

¹² Титони Сонину, Париз, 30. VIII 1916, Габ. 180. Сонинове хартије, ролна 11.

¹³ У марту 1917. године, кад се расправљало о потреби успостављања италијанског протектората у Албанији, Сонино је пристао да се Црној Гори „направе неки уступци у области Скадра”. Сонино Моронеу, Рим, 18. III 1917. DDI, serie V, vol. VII, 385–386.

и жртве које је Црна Гора поднела; говорио је о високом осећању дужности које има сваки Црногорац, његовој оданости на претку и цивилизацији и напоменуо да је Цетиње имало штампарију пре Рима, а после Лондона у којој су штампане књиге на ћирилици и латиници. „Демократа у души, Црногорац воли очински ауторитет старе и славне династије која још и данас управља његовом судбином”, писао је краљ. Потом се осврнуо на ратове у време Наполеона I, освајања његових војски у Боки Которској, што је довело до одвајања „вредног пољопривредника и поморца који се не мири да буде одвојен од Црногорца“. Подсетио је да у балканским ратовима Црна Гора није добила оно што јој је припадало — Скадар, иако је у борбама око њега изгубила око шест хиљада људи. Одговорност за то приписао је Аустро-Угарској. Потом се осврнуо на помоћ коју је Црна Гора пружила европским државама током рата, у коме је активно учествовало становништво; подсетио је да савезници нису пружили војсци и народу очекивану помоћ, што је довело до великих жртава и разарања, патњи и умирања.

Све је то био увод у оно што је краљ Никола намеравао да тражи. Поставио је питање да ли толике жртве не заслужују благонаклоност и подршку савезника, пре свега територијалне компензације и репарације. Да би залечила ране, подигла се привредно и обезбедила будућност, истицао је краљ Никола, Црна Гора треба да изврши исправке својих граница. Према Албанији тражио је Скадар са околином и Медову, драгоцене због своје трговине и снабдевања; на северу, тражио је део Босне до Романије, напојен крвљу Црногорца у овом рату; Херцеговину са Мостаром, крај који је од давнина везан за Црну Гору заједничком борбом против Турака; Неретва треба да буде северозападна граница Црне Горе, унутар које би се нашао Дубровник, сјајни културни центар; читава обала од ушћа Неретве до ушћа Дрима треба да припадне Црној Гори, укључујући Боку Которску; на истоку, према Србији, Црна Гора није имала никаквих територијалних претензија, пошто тамо живи „нарсд исте крви и језика, повезан са нама братском љубављу...“ На крају, краљ Никола је упозорио да Црногорци рачунају на мудрост и широкогрудост савезника према најмањем савезнику и изразио уверење да ће таквим држањем обезбедити мир на Балкану.¹⁴

Програм који је уобличио краљ Никола превазишао је по обиму све претходне, а био је веома прецизан. У односу на раније документе и изјаве црногорског краља, запажа се промена у нагласку и природи аргумената. Пре свега мало се истичу политички разлози, а више хуманитарни и цивилизацијски — жртве за савезничку ствар, привредна обнова, напредак, боља будућност. У погледу пространства и крајева које је тражио краљ Чи-

¹⁴ Грахам Балфуру, Париз, 27. IX 1917, бр. 10. Прилог: Меморандум краља Николе, недатиран. Foreign Office 371, file 189486—189486. Public Record Office, Лондон. У даљем тексту као F. O. 371.

кола, разлика у односу на претходне меморандуме је знатна. Меморандум из марта 1916. године је превазиђен. На пример, док се у овом тражила промена граница према Србији, у новом се одустајало од било какве промене. Што се тиче обале, претензије су остале као и пре, иако је била мања исправка, пошто се 1916. године тражила граница 10 km јужно од ушћа Дрима; такође, захтеви према Херцеговини су потпуно уобличени, што раније није био случај. У целини, краљев меморандум представљао је максималне територијалне претензије.

У Форин офису су тако схватили краљев програм. Харолд Николсон, саветник Политичког одељења, сматрао је да је меморандум потпуно уобличено територијалне претензије Црне Горе, али није сматрао да о њима треба расправљати и донети одлуку. Предложио је да се краљу Николи одговори да ће његови захтеви бити размотрени. Џорџ Клерк, функционер Политичког одељења, приметио је да краљеви захтеви, уколико би се прихватили, значе удвостручење Црне Горе. „Они су, наравно, потпуно неприхватљиви, највећим делом због постојања разних уговора и обавеза”. Упозорио је да је меморандум „типичан за свог краљевског аутора” и да му треба само захвалити. Све друго, чак и да ће се о његовим захтевима водити рачуна, требало је избећи. Његов предлог је прихваћен, па је Грахаму наложено (8. октобра) да краљу Николи захвали, што је он и учинио.

Исти меморандум уручен је италијанском амбасадору у Паризу маркизу Салваго-Рађију неколико недеља касније. Салваго-Рађи је обавестио Сонино да му је краљ Никола уручио меморандум који је припремио за мировну конференцију, на који је добио ласкав одговор из Лондона. Тражио је да меморандум пошаље у Рим и желео да од Сонино добије потврдан одговор.¹⁵ Све се на томе и завршило: краљ Никола није добио никаква уверавања или обећања да ће његови захтеви бити размотрени благонаклоно.

Почетком 1918. године одиграли су се важни догађаји који су присилили краља Николу да се огласи. Октобарска револуција, пораз Италије код Кобарида и потоња објава рата Аустро-Угарској од стране Сједињених Америчких Држава имали су значајне одјеке на балканска збивања, укључујући и Црну Гору. Да би подстакли италијански отпор, с једне, и уверили Аустро-Угарску и њене владајуће кругове да одвајањем од Немачке могу да спасу своју државу и престо, с друге стране, председник британске владе, Давид Лојд Џорџ и председник САД Вудро Вилсон одржали су заједничке говоре. Један и други су, поред осталог, изразили уверење да Аустро-Угарска треба да се сачува, а да Србија и Црна Гора треба да буду обновљене и обештећене.

¹⁵ Салваго-Рађи Сонину, Париз, 17. X 1917. DDI, serie V, vol. IX, 167—168. Сонии је одговорио да посланик Романо Авецана захвали краљу Николи на упућеном меморандуму, који је читао са „интересовањем”. Сонино Авецани, Рим, 18. X 1917, Гар. 1699/14. Сонинове хартије, ролна 41.

То је заправо значило да ниједна од њих није могла да очекује територијална проширења. Како је Црна Гора требало да добије територије махом на рачун Аустро-Угарске, предлози савезничких вођа значили су њихово неслагање са краљевим захтевима. Штавише, иако то није јавно изречено, британски Ратни кабинет је донео одлуку да је најбоље решење црногорског питања припајање Црне Горе Србији.¹⁶

Краљ Никола се тих дана налазио у својој резиденцији Пау, на југу Француске. Ту га је посетио председник владе Евгеније Поповић, којом приликом су разговарали о програмима савезничких вођа. Према речима италијанског посланика Авецане, краљ је био „веома задовољан недавним говорима енглеског премијера и председника Вилсона, који су међу главне ратне циљеве укључили обнову Црне Горе”. Краљ Никола је био забринут због става Француске, чији државници нису тим поводом у својим јавним изјавама спомињали Црну Гору и њену будућност. Краљ је тај пропуст сматрао намерним, у ствари доказом да Француска и даље ради на угушењу Црне Горе и на њеном припајању Србији.¹⁷ Месец дана касније, у фебруару 1918. године, краљ Никола се састао у Паризу с италијанским државницима Виторијом Орландом, председником владе, и Сониним. Од њих је добио уверавања да ће италијанска влада радити свим средствима на обнови Црне Горе након завршетка рата. Остало је да обезбеди подршку Француске. Ради тога је посетио Жоржа Клемансоа, председника владе, коме се жалио на поступак према њему, његовој влади и члановима породице; приговорио је што се о њему говори као издајнику, што му је укинута субвенција, што са њим поступају као са непријатељем и онемогућују стварање Црногорског пука, предлажу припајање Црне Горе Србији. Према краљевим речима, Клемансо је, веома пријатељски настројен према њему и Црној Гори, изразио спремност да обнови субвенцију и подржи стварање Црногорског пука. Изјавио је да није упознат са плановима за припајање Црне Горе Србији, али је обећао да ће се о њима распитати.¹⁸

Након обављених разговора, ситуација је била јасна, а став Савезника према Црној Гори одређен. Велика Британија, САД и Италија биле су склоне очувању Црне Горе као независне државе, док је став Француске био неодређен. Ни једна од споменутих држава није се изјашњавала о територијалним захтевима и очекивањима црногорског суверена. Он је могао бити задовољан таквим уверавањима, иако су нека од њих (В. Британија, Француска) била неискрена, док су друга била подстакнута својим ин-

¹⁶ Д. Живојиновић, *Велика Британија и проблем Црне Горе 1914 — 1918. године*. *Balkanica VIII* (1977), 513.

¹⁷ Авецана Сонину. Париз, 12. I 1918, *Gab. 23/16. Montenegro 1915 — 1918, пакет 158*. Архив Министарства иностраних послова Краљевине Италије, Рим.

¹⁸ Исти истом, Париз, 7. II 1918, *Gab. 23/16. Исто, пакет 158*.

тересима (Италија). Краљ Никола је схватио вредност таквих уверавања, као и потпуно ћутање у погледу територијалних захтева. То му је изгледало злослутно. Своје мисли и расположење објаснио је Авецани средином априла 1918. године. Италијански посланик га је затекао „забринутог и резервисаног”, што је приписао неизвесној ситуацији и оклевању Савезника да се изјасне у погледу будућности Црне Горе. Том приликом изјавио је Авецани да је одлучио да посети краљицу Јелену и са њом разговара о будућим акцијама. Посланик се уздржао да краљу да савет, уверен да су били у питању озбиљни разлози.¹⁹

За посету је знала и српска дипломатија. Посланик у Лондону, Јован М. Јовановић, писао је регенту Александру да се краљ Никола налазио у Риму. Уверавао је регента да ће Италија стати на страну Црне Горе против уједињења и да ће помоћи краљу Николи да створи црногорски пук који ће прећи у Албанију, како би био што ближе Црној Гори. Јовановић није предвиђао срећну будућност старом краљу, за кога је тврдио да је дошао у сукоб са својим народом. Посланик је сматрао да је судбина Црне Горе решена још много раније. „Од 1904. године изгубио је стари, вешти краљ крму над својим бродом што га је „вешто” од 1860. године управљао“, писао је он. „Отада његов брод иде без крме, без катарке. Још се није сасвим разбио, али ту је крај...“.²⁰ Изражено у метафорама, Јовановићево пророчанство се показало оправданим.

Почетком маја 1918. године краљ је примао и посећивао савезничке амбасадоре. Петог маја посетио је америчког амбасадора Томаса Н. Пејца и том приликом изразио уважавање народа Црне Горе за председника Вилсона и његове идеје и нагласио да ће САД заштитити права малих народа, међу којима и Црне Горе. На крају, оставио је опширан меморандум о територијалним захтевима Црне Горе и тражио да буде упућен председнику Вилсону.²¹ Два дана касније, 8. маја, британски амбасадор Ренел Род посетио је краља Николу у његовој резиденцији. Њихов разговор био је много отворенији него онај са Пејцом. Краљ се жалио на несрећну судбину, неизвесну будућност, став Србије; уверавао је Рода да Црногорци нису желели уједињење са Србијом, да је Француска под њеним утицајем и да због тога верује једино у

¹⁹ Исти истом, Пау, 17, 23. IV 1918, Gab. 20, 22. Сонинове хартије, волна 19, — На пут је пошао са кћерком Вјером.

²⁰ Јовановић регенту Александру, Лондон, 27. IV 1918, лично. Дворска канцеларија. Разне године. Архив Србије, Београд.

²¹ Пејц Лансингу, Рим, 6. V 1918. Архив Стејт Департамента, серија 763. 72119/1644. Национални Архив САД, Вашингтон. Меморандум је одмах достављен председнику Вилсону. У разговору с амбасадором Пејцом, краљ Никола је говорио о другим питањима — односима с италијанском краљевском породицом, надама у САД, држању Француске, слању посланика у Вашингтон. Исти истом, Рим, 7. V 1918. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers 1914—1918, I—II (Washington 1940), II, 122—124.

Велику Британију. Уручио му је меморандум, за који је рекао да га је припремио за Мировну конференцију, тражио да остане тајан и да га пошаље у Форин офис.²² Неколико дана касније, 12. маја, краљ је меморандум уручио италијанском посланику при црногорском двору маркизу Паолу Монтаљарију.

Описујући садржај меморандума, амбасадор Род је упозорио да је краљ Никола „мајстор за ту врсту докумената“ и препричао захтеве изнете у њему. Они су били идентични са оним које је изнео прошлог септембра. Заиста, сем неколико нових одељака у којима су описани ратови Црногораца у Херцеговини (1876) и патње које је Црна Гора претрпела због турских упада (1852, 1862), меморандум из септембра 1917. и онај из маја 1918. године су идентични у стилу и садржају. Из тога би се могло закључити да краљ Никола није одустајао од својих захтева, али није постављао ни неке нове. Остао је у уверењу да су територијална проширења у том обиму представљала *conditio sine qua non* будућности Црне Горе.

Реакција америчке и италијанске дипломатије није позната. У Форин офису је краљев меморандум примљен са резигнацијом, а не с отвореним одбијањем. Николсон је приметио да је краљ Никола споменуо сукоб око Скадра да би га искористио у своју одбрану. У погледу Дубровника приметио је да он мора да припадне Србији, чак ако Црна Гора и буде обновљена. Резигнација је избијала из његове опаске да ће „питање Црне Горе бити једно од најтежих за мировну конференцију, јер се мало шта може учинити без плебисцита, који ће бити тешко, а можда и немогуће, спровести“. Алан Липер, територијални експерт, изразио је наду да ће недавно одржана конференција потлачених народа и италијанско-југословенски споразум (Тогге — Трумбић) умањити утицај краља Николе у Риму. Тиме је потврдио широко распрострањено уверење да је Италија била једини заштитник Црне Горе и њеног владара, а тиме и главни чинилац у решењу питања.

У наредним месецима не налазе се трагови о иницијативама краља Николе у погледу територијалних захтева Црне Горе. Његову пажњу све више је привлачило питање уједињења Срба, Хрвата и Словенаца. Сматрао га је пресудним за будућност његове династије. Схвативши да уједињење не може да спречи, пошто су га подржавале савезничке владе, краљ је настојао да дискредитује основе (централизам) на којима је требало да се оно изврши. Осуђивао је дра Ангу Трумбића, председника Југословенског одбора, због његове сарадње са српском владом, и тврдио да он нема никакву подршку у земљи и да не говори ни у чије

²² Род Балфуру, Рим, 9. V 1918, пов. 63. Прилог: недатиран меморандум на француском језику. Ф. О. 371, филе 85253/85253. ПРО. Текст меморандума налази се у Montenegro 1915—1918, пакет 158. Архив МИД, Рим.

име. Залагао се за стварање федералне државе у којој ће се очувати аутономија свих области које уђу у њен састав.²³

Кад је мировна конференција почетком марта 1919. године позвала делегацију Црне Горе да изнесе и објасни своје захтеве, председник владе Јован Пламенац је ревидирао циљеве изнете у краљевим меморандумима. Ипак, њихова скупштина остала је иста, иако се текст образложења битно разликовао од оног који је саставио краљ Никола. Пламенац је тражио Херцеговину, Боку Которску и Скадар са околином. У меморандуму се нису спомињали Медова, Дубровник, долина Неретве, обала од њеног ушћа до Дрима ни граница према Србији.²⁴ Очевидно, то је представљало одступање од максималних захтева краљевих, а остављало слободу делегацији Црне Горе, у случају да се појави таква прилика, да прошири или умањи своје захтеве. Зашто је краљ Никола пристао на такво смањивање свога програма и недореченост — остаје мистерија. Сигурно је то прихватио на захтев Пламенца.

* * *

Нема сумње да је краљ Никола постепено уобличавао територијалне захтеве Црне Горе. У почетку, они су били уздржани и недоречени, често нејасни и противуречни. Поједине области и градови стално су присутни у његовим размишљањима: Бока Которска и Котор, Скадар, Дубровник, док су други постепено укључивани: Мостар, Сарајево, Медова. У првим меморандумима тражила се исправка границе према Србији, док се у каснијим она прихвата без промена.

Занимљиво је да је краљ Никола припремио максималне захтеве у тренутку који је био најмање повољан по њега и Црну Гору, тј. у изгнанству. Несумњиво је да је криво процењивао своје способности и утицај, као и расположење Савезника. Умео је да оцени коме треба да се обрати (Италија, В. Британија), а коме не (Француска). Брзо је уочио да више није могао да рачуна на подршку Русије, као што је у САД и њиховом председнику видео велику шансу за себе и своју државу.

С обзиром на мали број његових способних сарадника, није могуће утврдити да ли се, и са ким, договарао и саветовао. Меморандуме је писао сам, о чему најбоље сведоче његов китњастии стил и фразе, употреба историје, наглашавање рата. Себе је приказивао као просвећеног, прогресивног владара, коме су сиромаш-

²³ Монтаљари Сонину, Париз, 31. VIII, 3. IX 1918, тел. бр. 5 и 6. Montenegro 1915—1918, пакет 158. Исто.

²⁴ Црна Гора пред конференцијом мира. Меморандум од 5. марта 1919, који је од стране владе Краљевине Црне Горе предан Конференцији у Паризу (Париз 1919), 27—37; Д. Живојиновић, *Питање Црне Горе и мировна конференција 1919. године*, Историја XX века. Зборник радова XIV—XV (Београд 1982), 42—43.

тво и заосталост, мали простор и мали број поданика спречавали напредак, бољи живот и срећу. Тиме се користио да би поткрепио своје захтеве, који су многим изгледали претерани и нереални. Они су то, стварно, и били. Утолико више што велике силе нису са наклоношћу гледале на повратак краља Николе у Црну Гору.

Као искусан државник, краљ Никола је брзо схватио да се судбина Црне Горе, а тиме и династије, налазила у његовим рукама. Био је једини који је са довољно ауторитета могао да говори у њихово име. Истовремено, ту је лежала и велика опасност. Савезнички дипломати и државници су га сматрали лукавим, превртљивим, неискреним, аутократом, па му нису много веровали. Изгубио је поверење својим поступцима и политиком, због којих је био сумњичен за сарадњу с Аустро-Угарском и издају Савезника. То се провлачило до краја рата, стигма коју је стално носио.

Упркос великих нада, краљева настојања да приволи Савезнике за свој територијални програм доживела су пуни крах. То је било неминовно, па краљ Никола не може сносити одговорност за то. Трудио се да учини све што је било у његовој моћи, али су околности и отпори били такви и толико јаки да би мало ко био љу стању да обави више. Упорно се борио за оно у шта је веровао, да би на крају схватио да је та борба била узалудна, некорисна.

Prof. dr. Dragoljub Živojinović

LE ROI NICOLAS ET L'ÉLARGISSEMENT TERRITORIEL DU MONTÉNÉGRO

1914—1920

R e s u m é

Un des buts principaux du roi Nicolas au cours de la première guerre mondiale était que le Monténégro garde son indépendance après la guerre sous sa dynastie et que son territoire soit élargi. Son aspiration pour l'élargissement territorial du Monténégro se rapportait à Boka Kotorska, à l'Herzégovine, à une partie de la Bosnie jusque Sarajevo, à une partie de la Dalmatie de Boka Kotorska vers Split et à l'Albanie du Nord avec Scutari. Au début de décembre 1914, le ministre plénipotentiaire russe fit savoir à son ministre compétent qu'on entend parler parmi les collaborateurs proches au roi, que le Monténégro doit rester état indépendant avec un territoire élargi, en mentionnant Boka Kotorska avec le littoral jusque Dubrovnik. Afin de réaliser ce but, le roi Nicolas faisait aussi des démarches diplomatiques. En avril 1915 il envoya en Russie son délégué le général Mitar Martinović de persuader la cour et le gouvernement russe pour ses prétentions. Cependant, cette intention du roi n'a pas réussie, parce que les

cercles gouvernementaux ne l'ont pas acceptée et déjà en 1917 la Révolution d'octobre commença et la Russie bientôt sorti de la guerre. Dans le même but le roi Nicolas fit des tentatives en Italie, mais la diplomatie de l'Italie montrait dès le premier jour de la guerre une résistance ferme aux intentions monténégrines en Albanie du nord et particulièrement à Scutari.

Vu que le roi Nicolas quitta le Monténégro en 1916 et qu'aux soldats fut ordonné de retourner chez eux, le roi, à l'étranger, en France où il demeurera de janvier 1916 jusque la fin de la guerre, en faisant des plans de préservation de l'indépendance de l'état monténégrin sous sa dynastie et pour l'élargissement de son territoire.

Les plans du roi pour l'élargissement territorial du Monténégro ne furent pas accueillis par les états alliés, même par la Serbie non plus. La Russie rejeta la première ces plans et les espérances du roi à l'Italie n'ont pas pu être réalisées.